

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

INNEHÅLL

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKT- STYCKEN

- Jur. dr *Klas Lithner*, Karlskrona: Frillesåsmärket än en gång 99
The Frillesås mark once more 105

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Docent *Karl-Olov Arnstberg*, Stockholm: Trivialt och träffande om trettioalet 105
Docent *Orvar Löfgren*, Lund: Fiske och kapitalism 110
Jan Granberg: Gården i den förindustriella staden. Anmäld av docent *Mats Hellspång*, Stockholm 113
Erland Johansson: Väckelserörelsen och samhället. Anmäld av fil. kand. *Gunnar Nelker*, Stockholm 115

- Wolfgang Schivelbusch: Lichtblicke. Anmäld av fil. kand. *Göran Sjögård*, Lund 118
Birgit Hertzberg Johnsen: Den store dagen. Anmäld av professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund 121
Otto Robert Landelius: Swedish Place-Names in North America. Anmäld av docent *Ulf Beijbom*, Växjö 123

KORTA BOKNOTISER

- Niels-Holger Larsen: Bornholmsk byggeskik 125

FÖRENINGSMEDDELANDEN

- Styrelseberättelse 1984 126



RIG · ÅRGÅNG 68 · HÄFTE 4

1985

Föreningen för svensk kulturhistoria

Ordförande: Generaldirektör *Gunnar Petri*

Sekreterare: Intendenten fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Nils-Arvid Bringéus*

Docent *Mats Hellspong*, Rigs redaktör

Docent *Elisabet Hidemark*

Intendent *Hans Medelius*

Ansvarig utgivare: Docent *Elisabet Hidemark*

Redaktionens adress: Docent *Mats Hellspong*, Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm.

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm. Telefon 08/22 41 20

Års- och prenumerationsavgift 50:—

Postgiro 193958-6

Utges med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

ISSN 0035-5267

Norstedts Tryckeri, Stockholm 1985

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR
SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET
OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

1985 ÅRGÅNG 68

REDAKTION

NILS-ARVID BRINGÉUS · MATS HELLSPONG

ELISABET HIDEMARK · HANS MEDELIUS

STOCKHOLM 1985

Föreningen för svensk kulturhistoria

STYRELSE

Generaldirektör *Gunnar Petri* (ordf.), intendenten fil. kand. *Hans Medelius* (sekr. adr. Nordiska museet, 115 21 Stockholm), docent *Mats Hellspång* (Rigs redaktör, adr. Institutet för folklivsforskning, Lusthusporten 10, 115 21 Stockholm), fru *Eivor Andersson* (skattm.), professor *Nils-Arvid Bringéus*, professor *Sven B. Ek*, docent *Elisabet Hidemark* (v. ordf.), styresmannen för Nordiska museet, fil. lic. *Sune Zachrisson*, landsantikvarien fil. lic. *Ola Ehn*, landsantikvarien fil. dr *Sten Rentzhog*.

Revisorer

Kamrer *Gun Wreiman*, intendent *Göran Bergengren*

Revisorssuppleanter

F. byråsekreterare *Ann Marie Huss*, intendent *Berit Rönnestedt*

Norstedts Tryckeri

Stockholm 1985

INNEHÅLL

MINNESORD

Professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund: Sigfrid Svensson och tidskriften *Rig*

UPPSATSER

Intendent *Per H. Falck* och antikvarie *Göran Tegnér*, Stockholm: "Gambla Hr Sten Stures Skåp". Kring en handteckning från 1600-talet

"Der Schrank Herrn Sten Stures des älteren"

Professor *Axel Grandell*, Åbo: Om skårskrifter

Notch writing

STRÖDDA MEDDELANDE OCH AKTSTYCKEN

Jur. dr *Klas Lithner*, Karlskrona: Frillesåsmärket än en gång

The Frillesås mark once more

Fil. kand. *Barbro Matsson*, Stockholm: Perspektiv på svensk kulturanalys

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Docent *Karl-Olov Arnstberg*, Stockholm: Trivialt och träffande om trettioåret

Fil. dr *Carl Olof Cederlund*, Stockholm: Redare i Roslagen — ett sjöfartshistoriskt epos

Fil. dr *Sören Jansson*, Uppsala: Samhällsplaneringens lokala villkor

Docent *Orvar Löfgren*, Lund: Fiske och kapitalism

Fil. dr *Inger Lövkrona*, Lund: En avhandling om Jon Blund

Fil. kand. *Bo G. Nilsson*, Stockholm: Levnadshistorisk forskning

Antikvarie *Ulla Oscarsson*, Östersund: Vårda, bevara — men hur?

Boel Almquist: Jämtlands medeltida kyrkor. Anmäld av fil. lic. *Maj Nodermann*, Stockholm

Anläggarminnen, red. av *Mats Rehnberg*, se ovan Nilsson

Kerstin G:son Berg: Redare i Roslagen, se ovan Cederlund

Biography and society, ed. by *Daniel Bertaux*, se ovan Nilsson

Rune Bunte, Sven Gaunitz & Lars-Erik Borgegård: Vindeln. Anmäld av tf professor *Göran Rosander*, Oslo

Peter Burke: Folklig kultur i Europa 1500–1800. Anmäld av docent *Mats Hellspong*, Stockholm

Barbro Bursell: Anläggarna. Anmäld av fil. dr *Anders Björklund*, Stockholm

Sigurd Erixon: Byar, gårdar och hus under Bjärka-Säby. Anmäld av *Mats Hellspong*

Krister Gierow, Ingmar Brohed, Per Ekström: Bibliografi över Hilding Plejels tryckta skrifter 1919–1983. Anmäld av fil. lic. *Sven G. Sjöberg*, Lund

Jan Granberg: Gården i den förindustriella staden. Anmäld av *Mats Hellspong*

Gertrud Grenander Nyberg: Lanthemmens pryd-
nadssöm. Anmäld av aktikvarie *Britta Hammar*,
Lund

Birgit Hertzberg Johnsen: Den store dagen. An-
mäld av professor *Nils-Arvid Bringéus*, Lund

Yvonne Hirdman: Magfrågan. Anmäld av fil.
kand. *Ingrid Nordström*, Lund

Ulf Högberg: Svagårens barn. Anmäld av *Mats*
Hellspong

Thomas Höjrup: Det glemte folk, se ovan Jans-
son

Karen Jacobi, Minna Kragelund och Else Öster-
gård: Bevaring af gamle tekstiler, se ovan Os-
carsson

Bengt Jacobsson: Svensk folkkonst. Anmäld av
Maj Nodermann

Erland Johansson: Väckelserörelsen och samhäl-
let. Anmäld av fil. kand. *Gunnar Nelker*, Stock-
holm

Kulturen 1983 och 1984. Anmäld av förste inten-
dent *Jonas Berg*, Stockholm

Sture Lagercrantz: Some Ethnographic Comments
on Leonard Mascall's A Booke of Engines
(1590). Anmäld av professor *Gösta Berg*, Stock-
holm

Otto Robert Landelius: Swedish Place-Names in
North America. Anmäld av docent *Ulf Beijbom*,
Växjö

Monica Lantz: Folkets visor. Anmäld av fil.
kand. *Stefan Bohman*, Stockholm

Albrecht Lehmann: Erzählstruktur und Lebens-
lauf, se ovan Nilsson

Svante Lindqvist: Technology on Trial. Anmäld
av fil. lic. *Gösta von Schoultz*, Lund

Materialen i gamla föremål, red. av Bengt Ja-
cobsson, se ovan Oscarsson

Moderna tider, red. av *Jonas Frykman* och *Orvar*
Löfgren, se ovan Arnstberg

Moskva brinner, red. av *Christman Ehrström*.
Anmäld av *Mats Hellspong*

Ken Plummer: Documents of Life, se ovan Nils-
son

Claus-Dieter Rath: Reste der Tafelrunde. An-
mäld av *Ingrid Nordström*

Wolfgang Schivelbusch: Lichtblicke. Anmäld av
fil. kand. *Göran Sjögård*, Lund

Lasse Scott: Slutfiskat, se ovan Löfgren

Sköllerstabygden, red. av Ann-Sofie Schotte-
Lindsten och Margit Werner. Anmäld av *Gösta*
Berg

Nils-Gustaf Stahre m. fl.: Stockholms gatunamn.
Anmäld av professor *Mats Rehnberg*, Stockholm

Margareta Terenius: Jon Blund, se ovan Löv-
krona

Alarik och Ingegerd Wachtmeister: Vårda och
laga gamla saker, se ovan Oscarsson

Kaarlo Wirilander: Herrskapsfolk. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	27	Niels-Holger Larsen: Bornholmsk byggeskik. Anmäld av fil. dr <i>Monika Minnhagen—Alvsten</i> , Linnköping	125
Vård och förvaring av museiföremål, se ovan Oscarsson	46	Mora. Ur Mora, Sollerö, Venjans och Våmhus socknars historia. Anmäld av fil. kand. <i>Ingvar Swanberg</i> , Uppsala	95
KORTA BOKNOTISER			
Christer Berglund—Carl Heideken: Fria företagare. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	64	The National Trust Manual of Housekeeping. Anmäld av docent <i>Elisabet Stavenow-Hidemark</i> , Stockholm	62
Göte Brink: Fönster åt gården och I takt med tiden. Anmäld av <i>Gösta von Schoultz</i>	96	Maj Nodermann: Från Altranstädt till Delsbo. Anmäld av museichef <i>Claes-Göran Forsberg</i> , Hudiksvall	97
Acke Ericsson: Litteratur om Albo härad. Anmäld av <i>Sven G. Sjöberg</i>	94	Ödesjulen i Lemmeshult 1868. Anmäld av bibliotekschef <i>Gunnel Hedberg</i> , Perstorp	97
Viktor Gustafson: Jaktminnen från Dalarnas finnskogar. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	96	FÖRENINGSMEDDELANDET	
Anders Gustavsson: Pingströrelsen på Åstol. Anmäld av <i>Mats Hellspong</i>	64	Styrelseberättelse 1984	126
Johannes Häyhä: Vuodenajat — Perhe ja kylä. Anmäld av bibliotekarie <i>Stig Appelgren</i> , Stockholm	63		

Frillesåsmärket än en gång

Av Klas Lithner

I denna artikel återkommer jag till frågan om Frillesåsmärket (även kallat Frillesåsnittet eller Hallandssnittet), som jag för många år sedan behandlat i en artikel i *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab*.¹ Jag har där (s. 311 not 1) gjort följande försök till definition "ett skärsår i ansiktet, vanligen på ena kinden, tillfogat antingen i knivslagsmål eller för att 'märka' offret". En mera målade beskrivning kan hämtas ur skönlitteraturen, nämligen Piratens skildring av Kiviks marknad någon gång före första världskriget, där berättaren Eli besöker den skummare delen av marknadsområdet:

"Jag knuffades hit och dit och var nära att falla över en knivad tattare, som låg bakbunden på en presenning. En svartmuskig kvinna, som satt på huk vid hans sida, spände klor och väste åt mig att se upp. Hon vaktade troget den fallne och schasade bort flugorna från ett otäckt, gapande sår i hans ansikte, ett s. k. hallandssnitt, som gick från munnen upp till örat. Ännu sipprade litet rött blod mellan de mörka blodlevrarna. Halva överläppen med mustasch hängde ned över hakan och blotade några tänder som på ett dött djur."²

Bakgrunden till min artikel var en långvarig dispyt mellan de båda folkminnesforskarna och fil. doktorerna Carl-Martin Bergstrand, Göteborg, och Albert Sandklef, Varberg, om det s. k. Frillesåsnittet eller Frillesåsmärket, även som ovan kallat Hallandssnitt. Dispyten pågick åren 1943–53 både i bok- och artikelform. Bergstrand ville med stöd av både uppteckningar och domboksutdrag

göra gällande, att denna speciella form av misshandel varit särskilt vanlig i norra Halland, vilket Sandklef bestred.³

Utan att taga ställning till deras tvist citerade jag i min ovannämnda artikel ett antal ganska disparata exempel på motsvarigheter till Frillesåsmärket, som jag stött på i olika sammanhang utan att systematiskt ha sökt efter dem. Dessa voro ett litterärt exempel från Neapel på 1500-talet, två kriminologiska exempel från trakten av Neapel från 1800-talet, ett engelskt brottmål från 1900-talet, där dock förekomsten var omtvistad, och ett fall i svensk fängelsemiljö från 1847. Dessutom har jag själv fungerat som åklagare i Göteborg i ett mål 1954, där en av åtalspunkterna gällde misshandel med livsfarligt vapen i form av ett typiskt Frillesåsmärke. Den tilltalade tillhörde en miljö, som var känd för knivslagsmål och härstammade från en socken i närheten av Frillesås.⁴

I sammanhang med att jag för ett helt annat kriminologiskt forskningsändamål genomgått den största lokaltidningen, Blekinge Läns Tidning i Karlskrona, för perioden 1872–94, har jag stött på flera sådana notiser från Blekinge, en från Halland och en från utlandet. Det har icke varit någon systematisk genomgång, utan jag har endast genomgått avdelningarna Karlskrona, Länsnotiser och Från domstolarna, utom för perioden 1890–92, då jag på grund av tekniska svårigheter endast genomgått de båda första avdelningarna. Notiser av intresse kunna emellertid även ha befunnit sig

¹ Se Klas Lithner, Frillesåsnittet i internationell belysning, *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* 1965: 311–313.

² Se Fritiof Nilsson Piraten, *Bombi Bitt och jag* (1934), s. 243.

³ Se av Sandklef, förutom tidningsartiklar, tidskriftsartiklar i Svenska Landsmål 1946, Arv 1951 och Varbergs museums årsskrift 1951 samt boken *Folktankar och folkhumor* (1945), och av Bergstrand, förutom tidningsartiklar, de båda böckerna *Frillesåsmärket* och *Albert Sandklef eller Sandklef och Gällingemärket* (1950) samt *Albert Sandklef och Frillesåsmärket* (1951).

⁴ Se noterna till min ovannämnda artikel.

på andra platser i tidningen, eventuellt som särskilda artiklar. Ej heller har jag kontrollerat, om de beskrivna brotten föranlett åtal, eftersom detta skulle ha föranlett forskningar på Landsarkivet i Lund.

Dessutom har jag under årens lopp efter den första artikeln gjort anteckningar om ytterligare fall, som jag stött på i kriminologisk litteratur. Materialet refereras nedan i fyra avdelningar, nämligen Halland, Blekinge (utom i fångelsemiljö), spridda fall och fall i fångelsemiljö.

A) Halland

Frillesås socken ligger i Fjäre härad i norra Halland. Följande ytterligare fall från landskapet ha anträffats:

1) Ett rättsfall från 1839, där gärningsmannen "insattes på bekännelse", och vissa skador påminna om ett Frillesåssnitt. Omständigheterna voro följande: En huddragare och vallackare, född i Femsjö socken i Jönköpings län, men hemmahörande i Stafinge i Halland, åtalades för mord på en arbetskamrat. Han hade f. ö. samma efternamn som gärningsmannen i det av mig i den tidigare artikeln nämnda fallet från 1954. Brottet hade förövats i byn Ödegårdet, men socknen uppgives icke i referatet. Namnet återfinnes icke i Halland enligt Rosenbergs lexikon, men eftersom åtal väcktes vid Årstads häradsrätt, måste brottet ha förövats i mellersta Halland. Mordet hade skett dels medelst skjutning, dels medelst skärsår i huvudet. De senare beskrevs vid obduktionen sålunda: två skurna sår i huvudet, ungefär tre tum ovanför vänstra örat, ytterligare ett sår på huvudets vänstra sida, som sträckte sig nedåt nacken, och ett skuret sår av en tums längd på huvudets högra sida. Alla voro så djupa att de gingo in till huvudsvålen. Årstads häradsrätt och Göta Hovrätt lämnade saken till framtiden, men HD dömde samma år svaranden att insättas på bekännelse. Han satt kvar utan att bekänna till 1847, då han dog på Långholmen.⁵

2) Följande notis i Blekinge Läns Tidning (BLT) den 16 maj 1877, avsänd från Varberg: Den sovande Carl Johan Andersson i Tolycke nr 1 blev i sömnen överfallen och fick slag i huvudet med besman. Då han ej dog av detta, fick han knivhugg i bröstet, som träffade lungorna, och två långa skårer med kniv i ansiktet. Svärfadern Gunne Andersson i Tolycke, illa känd, är häktad. Anledning-

en var troligen tvist om undantag.

Härtill kan tilläggas, att Tolycke är en by i Frillesås socken, och att tvister om undantagsförmåner orsakat många både våldsamma brott och giftmord, i allmänhet riktade mot det gamla undantagsfolket.

3) Folklivsforskaren Herman Hofbergs utförliga skildring från Frillesås och dess grannsocknar från år 1881 har redan återopats i Bergstrands och Sandklefs ursprungliga diskussion.⁶

4) Folklivsforskaren fil. dr Julius Ejdestam, Göteborg, har i boken *Mannen och kvinnan i svensk folktradition* i kapitlet *Om manliga och kvinnliga dygder* under rubriken *Mod lämnat följande i huvudsak odaterade uppgifter:*

Allmogemännen i norra Halland, i vanliga fall lugna och sävliga, råkade gärna, när de kom samman med folk från andra socknar, i stridshumör. Då blev det slagsmål, och då skulle de "märka" varandra. Det var rent skamligt för en ung man, som hade varit på en marknad eller annan större sammankomst, att inte ha något "märke" att visa upp.

Mest känt var frillesåsmärket, en skära eller ett ärr som oftast sträckte sig från ena mungipan mot örat. Men det har också talats om gällingemärket – det såg likadant ut. Det var alltså i Frillesås och Gällinge som de mest framstående slagskämparna fanns. "Så länge jag kan minnas tillbaka", säger en person som var född 1862, "har gällingeborna varit knivskärare, och det är de förresten än [1947]. Knappast någon fanns som var utan märket."

Det var en man i Frillesås som hade fyra söner. Med tre av dem var han belåten. De var ute på lekstugor och gillen och slogs med kniv som de flesta andra, och de skyltade med försvarliga ärr efter knivhugg i ansiktet – flickorna föredrog skurna pojkar. Men den fjärde, han som var till bekymmer, var lugn och stillsam och slogs aldrig trots faderns uppmaningar att han skulle följa brödernas exempel. Då ingenting hjälpte, tog fadern en kniv och högg honom i ansiktet och sa:

– Du ska väl i alla fall se ut som folk.

Det påstods till och med att det fanns karlar som skar sig själva bara för att kunna visa upp märket.

Skräddare Löf i Frillesås blev vid ett slagsmål svårt skuren i strupen. Då man skulle hämta läkare, sa denne:

– Sânt behöver ni inte komma till mej för. Det är ju vanligt att de skär varandra. Om de så skär huvudet av varandra, så sätt på det igen, så läker det sen snart. Se bara till att näsan sitter rätt.⁷

⁶ Se Herm. Hofberg, *Några drag ur det forna skogsbyggarlivet i Halland. II. Knivvåhärningarna* (1881, facs. 1981), s. 34–50.

⁷ A. a. (1980), s. 120–121.

⁵ Se Göran Inger, *Institutet "insättande på bekännelse" i svensk processrätts historia* (1976), s. 185–86.

Eftersom det allmänt ansetts, att tattare haft särskild benägenhet för misshandel med kniv, kan också nämnas, att enligt den utförliga tattarinventeringen i SOU 1923:2 bodde enligt uppgift från polismyndigheterna 7,4% av rikets tattarbefolkning i Hallands län, som var det femte i riket i detta hänseende trots sitt ringa invånarantal. En del bodde i Fjärås landsfiskalsdistrikt, som omfattade Frillesås, Gällinge och Idala socknar, och en del av dem som bodde i länet uppgåvos vara straffade för våldsbrott.⁸

B) Blekinge (utom i fängelsemiljö)

Av inledningen till artikeln framgår, hur genomgången gjorts. Det är högst troligt, att de i tablån nedan upptagna 15 fallen icke lett till lika många fallande domar.

Det anmärkningsvärda beträffande tablån är att stenhuggare förekomma i flera fall, både som gärningsmän och offer. Detta berodde förmodligen på att stenindustrin i Blekinge vid denna tid var så betydande att den drog till sig lös arbetskraft från andra delar av landet, kanske delvis i de kriminellt aktivaste åldrarna,⁹ ungefär som rallarna i stora delar av landet under 1800-talet och början av 1900-talet.

C) Spridda fall

Hit höra endast två högst artschilda exempel, det ena ur litteraturen och det andra enligt en tidsningsnotis.

1) Skalden och ämbetsmannen Bernhard von Beskow (1796—1868) uppger nämligen i sina memoarer beträffande de traditionella, klassbetonade slagsmålen mellan studenter och gesäller under hans studietid i Uppsala 1806—1812 följande:

”Slagsmål mellan studenter och gesäller voro icke ovanliga. Haasum (nu överste och guvernör på Barthelemy) fick vid ett sådant tillfälle munnen uppskuren till öronen av en kniv, varav han bar ärrer i sin återstående levnad.”¹⁰

⁸ Se SOU 1923:2 Förslag till lag om lösdrivares behandling m. fl. författningar. Del V av Fattigvårdslagstiftningskommitténs betänkande, s. 339—340 och 346 samt kartbilaga efter s. 423.

⁹ Om stenindustrin i Blekinge se Barbro Lidström, Stenhuggeriet i Blekinge, Blekingeboken 1938, s. 117—58, och om en speciell ö Jonas Frykman, Tjurkö — en stenhuggarö, ibidem 1969, s. 43—78.

¹⁰ Se von Beskow, Levnadsminnen (1928), s. 31—32, samt om honom Ivar Simonssons biografi i SBL, 4. bandet (1924), s. 65—83.

Den nämnde James Harlef Haasum var född på S:t Barthélemy 1791 av danska föräldrar, studerade 1804—09 i Uppsala och återvände 1810 till kolonin, där han 1814 fick sina första tjänster som vicekonsul, notarie och underlöjtnant vid garnisonstruppen. Hans fortsatta karriär på ön innebar att han 1819 blev placemajor och 1820 tf. guvernementssekreterare. 1825, då guvernörsbefattningen indrogs, utgjorde han jämte öns justitiarius gemensam interimsstyrelse men som placemajor med försteg i rang. Från 1833 var han ende styresman med titlarna omväxlande placemajor, kommandant och guvernör och från 1858 tjänstledig, varunder han beviljades avsked 1860.¹¹ Haasum dog 1871 i Stockholm. I samband med hans avsked sammanslogs justitiarie- och guvernörsbefattningarna, och justitiarien förordnades till guvernör.

Haasums militära karriär var följande: 1814, som tidigare nämnts, underlöjtnant vid garnisonstruppen på S:t Barthélemy, 1816 förste adjutant vid Dalregementet, 1819 löjtnant där, 1820 kapten i armén, 1826 kapten vid regementet och rent formellt chef för ”Westerdahls Compagnie”, 1827 major i armén, 1833 överstelöjtnants namn, heder och värdighet, 1841 överstes dito och 1844 avsked från Dalregementet.¹²

På marinmuseet i Karlskrona finns en samling handlingar rörande Haasum och S:t Barthélemy, som bl. a. innehåller tre porträtt av honom. Inget av dessa visar dock, om han hade något bestående Frillesåssnitt.¹³

2) Den andra notisen är en ren kuriositet, men har geografisk och historisk anknytning till Italien, vilket jag nämnt i den tidigare artikeln (s. 311—312 samt not 2—5 därtill). BLT för den 11 november 1883 innehöll nämligen bland utlandsnyheterna följande notis: ”Assunta de Angelis i Neapel dömdes till 10 års tvångsarbete (förmodligen = straffarbete) för att ha ’på italienskt vis’ sargat sin f. d. älskare i ansiktet med en rakkniv.”

¹¹ Se E. O. E. Högström, S:t Barthélemy under svenskt välde (1888), s. 61—90.

¹² Enligt uppgift från arkivarien Ann Hörsell, Krigsarkivet, som jag tackar för Haasums tjänstehandlingar, tyder ingenting på att han verkligen gjort tjänst vid Dalregementet.

¹³ Utdrag ur guvernörernas på St. Barthélemy rapporter till Kungl. Maj:t 1784—1878, vol. II s. 154 samt vol. III s. 30 och 137, sammanställda av James Haasums ättling ingenjör Ulf Haasum, Karlskrona, och tillhandahållna av museichef Peter von Busch.

Tablå över i BLT för perioden 1872-94 refererade fall av knivskärning i ansiktet

Notisdag	Brottsdag	Brottsplats	Gärningsman, yrke, ålder	Offer, yrke, ålder
9/10 1878		Augerums s:n	Torpareson	Dräng
27/1 1883		Lösens s:n	Tre män	Skomakare
27/7 1886		Karlshamn	Kvinna, 24 år	Kvinna, 22 år
			Kvinna, 22 år	Kvinna, 24 år
5/7 1887		Augerums s:n	Torpareson	Tre personer
8/5 1888	7/5 1888	Karlskrona	Man	Husägare
10/12 1889	3/12 1889	Mörrums s:n	Dräng	Stenhuggare, cirka 20 år
25/1 1890	23/1 1890	Sölvesborg	Stenhuggare	Fiskare
28/8 1890	25/8 1890	Karlskrona	Kakelugnsuppsättare	Dräng
24/3 1891	21/3 1891	Karlskrona	Dräng	Hotelldräng
27/10 1891	23/10 1891	Mörrums s:n	Stenhuggare, 21 år	Hemmansägare
20/9 1893	16/9 1893	Mörrums s:n	Stenhuggare	Handlande
28/3 1894	21/3 1894	Aspö s:n	Man	Stenhuggare, 18 år
30/7 1894		Karlskrona	Skomakare, 19 år	Kronodaglönare

D) *I fängelsemiljö*

Notiserna ha, såvitt möjligt, ordnats kronologiskt.

1) En skildring från Carlstens fästning i Marstrand innehöll följande uppgifter:

”År 1818 hade en på obestämd tid dömd fånge velat ha brännvin från slottsvaktmästaren som utspisat honom men hänvisats att vänta till kvällen, varefter han med en liten kniv illa skurit och sårat Jeurling i ansiktet så att blodet utsprutat genom munnen och på andra ställen i ansiktet. Han hade efteråt sagt att knivens verkan icke träffat rätta stället och att han av hämnd för det vägrade brännvinet skurit och sårat vaktmästaren.”¹⁴

2) Nästa exempel är hämtat från Malmöhus slott eller som det då hette, Malmö correctionella arbetsfängelse, år 1837. Två fångar vid namn Carl

Fredrik Carlquist och Johan Fredrik Wahlgren, födda 1807 resp. 1810, avtjänade båda straff för andra resan stöld, dömda 1826 resp. 1829. Båda hade under straffavtjänandet gjort sig skyldiga till misshandel med kniv mot fångvaktare. Den utlösande faktorn blev att Carlquist nyligen bestraffats disciplinärt av fängelseföreståndaren Hans Canon med 13 dagars cellstraff för indisciplinärt uppträdande mot denne. Canon hade också låtit klippa Carlquist, förmodligen för att personalen särskilt skulle ha ögonen på denne bland de cirka 1000 gemensamhetsfångarna. Den 19 september hejdade Carlquist och Wahlgren efter överenskommelse Canon på fängelsegården och bådo att få tala med honom. Därefter gävo de med knivar, som de anskaffat från fängelseverkstaden, honom var sitt knivhugg i halsen och tinningen. Canon dog nästan omedelbart, förmodligen av förblödning. En av flera inbördes motstridiga förklaringar till brottet, som de lämnade under förhören, var att de ”över-

¹⁴ Se Claes Krantz, *Under järnkronan* (1963), s. 145.

Sår	Situation	Straff
Flera skårer i ansiktet, varav en borttagit nässpetsen och högra näsborren	Bråk på allmän väg	
Ett djupt sår från örat till munvinkeln m. m. Förd till sjukhus	Hemfridsbrott	
Lindrigt sår vid hakan	Under ömsesidigt slagsmål i park	
Svårare sår i kinden		
I ansiktet		Gärningsmannen häktad
I ansiktet	Slagsmål på gata	
Flera knivhugg i ansiktet, därav ett tvärs över ena kinden. Förd till fältskär	Gruppslagsmål vid beväringmönstring	
Knivhugg över näsan och kinden.	Fyllegräl utomhus	
Inlagd på sjukhus		
Knivhugg i kinden med stort gapande sår	Gräl på gatan	
Lätt sår över vänstra kinden	Bråk i trafiken	
Ett djupare sår vid ena ögat	Överfall på landsväg	Gärningsmannen häktad
Djupt sår över tinningen, som skadade pulsådern med svår blodförlust, livsfara och längre sjukhusvistelse	Offret tillkallades av den berusade gärningsmannens värdfolk för att lugna honom	Dömd 27/11 av Listers HR till 10 månaders straffarbete
Knivhugg i vänstra örat och kinden, inlagd lasarett	Överfall på landsväg	
I ansiktet ett sår gående från vänstra ögat till vänstra munvinkeln, genom-borrande kinden, m. fl. sår	Bråk mellan ett brödrapar och två andra män	Gärningsmannen häktad

enskommit att med kniv märka Fältskamrern i ansigtet” men utan att döda honom. De dömdes till döden den 9 oktober 1837 av Malmö rådstuvurätt och avrättades den 8 juni 1838 på fängelsegården genom halskuggning i närvaro av 150 kamrater ”androm till varnagel.”¹⁵

3) Jag har i den tidigare nämnda artikeln refererat (s. 313) ett fall från Uppsala år 1847, förövat av Djos Per Andersson, kallad Delpelle och känd för sin ordlista över det svenska förbrytarspråket. Jag hade därvid använt mig av en bearbetad upplaga av hans memoarer.¹⁶ I originalet finns en

¹⁵ Se Klas Lithner, *Ur Malmöhus brottsliga förflutna, i Skånska Brott och Herresäten. En antologi utgiven av Skånska Deckarsällskapet (1977)*, s. 113–117, samt där anförd litteratur.

¹⁶ Se Ernst C:son Bredberg, *Testamente från Stupstocken (1957)*, s. 33–34. För ordlistan se Allan Etzler, *Zigenarna och deras avkomlingar i Sverige (1944)*, s. 200–205.

ytterligare beskrivning av samma sedvänja, som lyder sålunda:

”På Långholmen hade man en annan metod än planerade stölder för att bli dömd till fästning, nämligen knifskärning. Fanjunkaren Elfström var det oftast i samråd med kamraterna utsedda offret och hans ärrbestänkta ansikte var vittne härom. Andersson räddade honom en gång från en knifskärning men fick som kvarblifvande minne ett hugg i vänstra armen. Denna sed upphörde ej förrän gärningsmännen började ådömas 6 månader i cell, vilket avskräckte dem.”¹⁷

¹⁷ Se Anton Ödmann Löfvén, *Testamente från Stupstocken eller strödda anteckningar utur en straffänges lefnad (1849)*, s. 27–28.

4–5) Den skånska folklivsskildraren Eva Wigström utgav 1872 en andrahandsberättelse av en man, som avtjänat 10 års straffarbete för förmögensbrott på (troligen) Varbergs fästning och frigivits omkring 1870. Däri återfinnas två sådana skildringar, dock utan tidsangivelse:

4) ”En av sjuklingarna på fängelsets sjukhus bad under en visitation i anledning av ett rymningsförsök en vaktkonstapel att få gå upp och dricka. När han kommit fram till vattenbaljan, rusade han på vaktknekten och högg denne med en kniv i huvudet samt skar ett djupt och långt sår i hans kind. Vaktknekten inlades på sjukhus med ett kvarblivande missprydande ärr, och knivskäraren fick sitt straff förlängt med 6 månader.”¹⁸

5) Det andra fallet ingår i en fånges berättelse för några kamrater om en insmuggling av sprit till fängelset:

”Arbetsförmannen (säkerligen en fånge) fick cell och hasselknopp för sitt laborerande ... och då han ansåg vaktknekten, som angifvit de rusiga, för den sannskyldige upphofsmanen till förföljelserna både mot honom och hans rusgivande blandning, behöll han knekten i minnet och gaf honom en tid derefter i ansigtet ett försvarligt knivhugg, hvilket förskaffade honom ett fult ärr ... och påökning af hans strafftid.”¹⁹

6) Slutligen följer ett fall från Centralfängelset i Karlskrona. BLT för den 21 februari 1889 innehöll en notis att sergeanten Christenson vid Centralfängelset den 18 februari av straffängens Ljungberg i cellen tilldelats ett knivhugg i kinden, som ej var av farlig beskaffenhet. Enligt samma tidning för den 26 oktober samma år dömdes Ljungberg av rådstuvurätten i Karlskrona för misshandel med livsfarligt vapen å tjänsteman i tjänsten till 2 års straffarbete. Efter utlåtande av Medicinalstyrelsen blev Ljungberg senare av Högsta Domstolen på grund av sinnessjukdom befriad från ansvar, men skulle som vådlig för allmänna säkerheten ställas under länsstyrelsens uppsikt.²⁰

Sammanfattning

Det ganska sparsamma materialet tyder på tre tänkbara varianter av Frillesåsnittet, nämligen en med lokal förekomst i norra Halland, en som ett led i tidens allmänna råa våldsbrottslighet och slutligen en variant i fångelser, kanske även i andra anstalter, av fångar mot befäl och kanske även mot kamrater, som ansågos illojala. Däremot är det inte skäl att antaga, att det riktiga Frillesåsnittet varit avsett att döda, även om dödsfall förekommit i det ovan redovisade materialet. Söker man döda en person med kniv i öppen strid, är det naturligt att rikta hugget mot bröstet eller magen, antingen uppifrån eller nedifrån, medan en hjälplös, sovande eller berusad person lättast dödas genom ett strupsnitt. Hugg mot ansiktet däremot är mindre effektiva i sådant syfte.

I varje fall den första och tredje varianten påminner genom sin ritualisering, särskilt sådan den skildrats av Ejdestam, om den tyska mensuren, dvs. formella dueller på sabel mellan studenter i tyskspråkiga länder, avsedda att åstadkomma bestående ärr på hjässan eller i ansiktet. Efter att jag skrivit denna synpunkt i konceptet, stötte jag f. ö. på den i en bok om Halland.²¹

Man kan också beträffande den rituella striden hänvisa till etologen Konrad Lorenz forskningar om djur, varifrån han sedan drar paralleller med människor. Han har sålunda i en artikel pekat på skillnaden mellan den rituella striden emellan individer av samma art med få eller inga skador, avsedd att fastslå rangordningen, och striden mellan individer av olika arter, som kan leda till döden, om ej den underlägsne rymmer fältet.²²

¹⁸ Se Eva Wigström, *Brott och straff eller Livvet i ett svenskt straffängelse* (1872), s. 93–94. Om boken se Yngve Rudberg, *Fängens har ordet* (1937), s. 70–71.

¹⁹ *Ibidem* s. 132–133.

²⁰ Se *Nytt Juridiskt Arkiv Avd. I* 1889 notis B 85.

²¹ Se Mats Bramstång, *Sällsamheter i Halland* (1977), s. 20. Om den tyska mensuren se W. Barthold und F. Hielscher, *Die Mensur* (1968) samt H. Huhle, *Die Entwicklung des Fechtens an deutschen Hochschulen* (Stuttgart, 1965).

²² Se Konrad Lorenz, *Ritualized Fighting*, i Terry Maple and Douglas W. Matheson (editors), *Aggression, Hostility and Violence. Nature or Nurture?* (New York, 1973), s. 44–57.

Summary

The Frillesås mark once more

The Frillesås mark is a knife-scar in the face, from the mouth to the ear or on the cheek, intended to disfigure but not to kill. It has been considered as characteristic for the parish of Frillesås in the Swedish province of Halland. The author has treated the subject once before in an article in 1965 in the criminological journal *Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab* (Copenhagen). The former article was occasioned by a long and heated dispute during the years 1943–53 between the two Swedish ethnologists Carl-Martin Bergstrand, who asserted, that the mark did exist, and Albert Sandklef, who denied its

local existence. The author presents a mixed material, mostly from historical sources, and finds at least three types of Frillesås marks, one local in the province of Halland, another as part of the general criminality of violence during last century and a third one in prisons and other institutions, directed against "squealers" and tyrannical prison guards. He also refers to ritualized fighting according to Konrad Lorenz and the German "mensur" among university students, ritualized duels, intended to give visible scars in the face or on the crown.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Trivialt och träffande om trettioalet

Av Karl-Olov Arnstberg

Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet. Red. av *Jonas Frykman* och *Orvar Löfgren*. Liber förlag. Lund 1985. 499 s., ill.

Likartad grundsyn men många infallsvinklar

Den här boken har jag burit med mig under ett par månaders tid för att grunna över, efter att först ha läst den rätt igenom. Det är en betydelsefull bok på flera sätt. Dels är det huvudrapporten (förmodligen) från ett av de största etnologiska forskningsprojekt som bedrivits i Sverige under senare år, dels har ett par ledande etnologer tagit på sig ansvaret att lotsa några kollegor vidare i etnolo-

gins svårmanövrerade skärgård istället för att i ett accelererat tempo fräsa fram på egen hand och dels – slutligen – är detta en uppföljning av en etnologisk bestseller: Den kultiverade människan.

I förordet sägs att författarna till boken (förutom redaktörerna: Gunnar Alsmark, Ella Johansson, Mats Lindqvist, Margareta Stigsdotter, Lynn Åkesson och Lissie Åström) företräder olika sätt att skriva och tänka, att arbeta med teorier och söka källor. Först ämnade jag ta upplysningen ad notam och behandla varje bidrag för sig. Det befanns dock mer fruktbart att uppehålla sig vid "tegelstenen" som helhet (det är 500 sidor finstilt text). Det finns trots allt ett tydligt släktskap mel-

lan uppsatsförfattarnas uppfattning om vad som är centralt respektive perifert i en etnologisk framställning.

”Modärna tiders” uttalade syfte är att analysera en bestämd fas i samhällsomvandlingen, mellankrigstiden, en fas som skiljer sig från ”den borgerliga kulturens segerrika expansion” mot 1800-talets slut och kring sekelskiftet. Denna tid vill författarna se som ett spänningsfält mellan klass och kultur. Uppsatserna avser att relatera till varandra – en uppgift som emellertid författarna i praktiken överlåtit på läsarna att utföra. Det hävdas också att bokens heterogenitet speglar ett stort samhälles heterogenitet och mångtydighet (det senare ett modeord som ofta upprepas i texten och som jag blivit alltmer allergisk emot. Vad säger det egentligen, att författarna inte riktigt vet vad de ska tala om för läsaren, att läsaren inte ska inbilla sig att något är så enkelt att det går att förstå, eller vad?)

Förklaringen till att författarna karakteriserar sitt eget verk som heterogent och mångtydigt ges om man gör en översikt av uppsatserna. Frykmans och Löfgrens uppsats – ”Modärna tiders” längsta och nästan en bok i sig – heter ”På väg – bilder av kultur och klass” och hämtar många av sina exempel från ”barndomarnas” Äppelviken respektive Nässjö. Ambitionen är att förbinda dessa orter med ideologiska strömningar i samhället som helhet. Den är skriven i en tveklös och ordrik föreläsarstil. Texten försar iväg, nappar tag i läsaren och manar: kom med, kom med! Nu ska du få veta hur det var under mellankrigstiden; fattiga och rika i svensk välfärdsversion.

Medan Frykman och Löfgren gör det svårt för sig genom att försöka fånga hela mellankrigstidens essens på ett drygt hundratal sidor, har Mats Lindqvist – åtminstone formellt – det lättare. Han använder sig av en enskild människas livsöde för att spegla epoken, den inte obekante ingenjören och undervisningsrådet Nils Fredriksson. Denne var en av de första som propagerade för höjd arbetsintensitet, arbetsdelning och specialisering inom industrin, vilket gjort att sociologer, historiker och idéhistoriker intresserat sig för honom.

I nästa uppsats, ”Husmodern möter folkhemmet”, skiftar källmaterial och perspektiv återigen karaktär. Lissie Åström ställer en traditionell ”husmorskultur” mot folkhemmets fri- och jämlikhetsideal. Hon utgår från en artikel i Husmodern av år 1931, där Margit Palmaer beskyller husmödrarna för konservatism. Det borde vara viktigare att vara en duktig yrkeskvinna än att veta precis

hur ”han” vill ha köttbullarna och strumpstopparna. Artikelken väckte en del reaktioner. En insändare – ”bonnamor i Småland” – låter i ganska spydiga ordalag Husmoderns läsekrets förstå att ”fina och bildade damer” inte vet vad de pratar om, åtminstone inte när de pratar på detta sätt.

Nästa steg i undersökningen består av en redovisning av hur sju kvinnor (födda mellan 1893 och 1914) reagerar inför det nya budskapet, varpå diskussionen avslutas med hur två kvinnor som vuxit upp med frihetsidealet resonerar. De äldre kvinnornas levnadsmoral sammanfattas i ett antal budord:

Ödsla inte bort tid som kan utnyttjas till arbete! (det arbetsetiska budordet)

Uppför dig anständigt och ordentligt! (det moralistiska budordet)

Gör som du blivit tillsagd (lydnadsbudet)

Var tyst och snäll och stick inte upp (undergivenhetsbudet)

Slösa inte med Guds hävor (sparsamhetsbudet) och mer övergripande:

Hemmet och barnens vård är kvinnans naturgivna plikt!

Påföljande uppsats är Margareta Stigsdotters ”Den långa vägens män”, som bygger på intervjuer med tjänstemän och försöker fånga in dem som en särskild kategori i mellankrigstidens Sverige. Framställningen består av en förhållandevis okomplicerad redogörelse för ”hur det var” att vara tjänsteman.

I nästa uppsats blir utgångspunkten återigen en enskild person. Det är Gunnar Alsmark som i ”Ljus över bygden” utgår från folkbildaren Carl Cederblads strävan att sprida sitt ljus över svenska bygder via föreläsningar och publikationer. Det material som Alsmark granskar består av svar på en enkät som Cederblad sände ut och på vilken han erhölet ett hundratal svar. Frågorna rörde allt mellan himmel och jord, syftet var att ”mäta det folkliga bildningstillståndet i Sverige”.

Alsmarks text är tät och tar upp många perspektiv. Den anknyter också tydligare än något annat av bokens bidrag till Frykmans och Löfgrens uppsats. I likhet med denna har den många av sina poänger i språkliga uttryck, som granskas. ”Dansbaneländet”, ”Stockholm–Motala”, ”Den kungliga avundsjukan”, ”Idrotten fördummar” är alla signaler som ”fingrar” på bestämda tankeformationer, numera djupt begravda i våra medvetanden.

I "Veta sitt värde" gör Lynn Åkesson en lokal avgränsning till två byar i sydvästra Skåne. Här är det således inte någon tidsstämning, enskild person eller kategori som står i centrum. Avgränsningen i tiden är också annorlunda. Åkesson säger själv att det handlar om perioden 1900–1940. Fram träder en mycket "svensk" bild av hur det var "på landet" med hårt arbete, drängamarknader, dragspelsmusik och samhörighet bland lantarbetare.

I bokens sista uppsats "Träslott och timmerkoja" är återigen perspektivet lokalhistoriskt. Den na gång är det Ella Johansson som skildrar skogsarbetare i Voxnadalen i Hälsingland. Här finns vad jag skulle vilja utnämna till en av Modärna tiders få utförda analyser, av vad frihet och individualism är bland skogsarbetare, just bland dessa i tid och rum förankrade skogsarbetare och inte bland folk i allmänhet. Individualismen var inte någon kvarleva från självhushållets dagar utan del av en anpassning som utgick från varje arbetskarl som en egen ekonomisk enhet. Och den frihet som skogsarbetarna ofta – för våra öron en smula paradoxalt – hänvisade till ("Man hade det fritt. Man fick gå ut klockan fyra på morgonen och hugga om man ville å") handlade om en frihet från bondebygden. För landsbygdsproletariatet representerades ofriheten av böndernas värld. Skogen ägdes visserligen av någon men den var ändå "skogens värld" där man rådde sig själv (också när man slet ut sig för andra).

Lite krystat blir det att försöka göra "Modärna tiders" spretiga karaktär till en förtjänst, men låt gå för det. Den eller de etnologer som tror att man utan vidare "forskar sig samman" i ett projekt av detta slag bör pröva på att genomföra något liknande. Att forska är en synnerligen identitetsproducerande verksamhet och alla är ivriga att "komma någon vart" både med forskningen och på olika rankinglistor inom forskarsamhället. Dessutom: "professordikterad" forskning står inte högt i kurs bland etnologer. Spretigheten berättar således antagligen mer om forskarsamhällets än det utforskade samhällets karaktär.

Är det en analys?

Jag ska hänga fast vid "Modärna tiders" uttalade syfte: "att analysera en bestämd fas ...", ty jag vill fråga: är det en analys det handlar om? Är det inte snarare en bred nutidshistorisk genremålning utifrån ett mer eller mindre godtyckligt urval av lokala livsvärldar och öden, samman-

hållna av den nationella gränsen? Någon explicit metodologisk diskussion finns inte, även om det – det forskningsretoriska anslaget till trots – ges en del ledtrådar i efterordet.

Med vetenskaplig analys menar jag själv något mer än att forskningsprocessen vägledes av en idé och ett bestämt material. Det måste finnas några metodologiska grepp, som innebär att man har kontroll över och kritisk distans till den empiri man analyserar. Och, även om det är njutbart att ta del av en text där den metodologiska byggnadsställningen monterats ned, så måste läsaren bibringnas någorlunda klarhet i det analytiska tillvägagångssättet. Det är detta grundperspektiv som jag vill granska de olika bidragen utifrån.

Samtidigt som jag luftar detta missnöje är jag dock angelägen om att påpeka att man lär sig mycket om mellankrigstidens Sverige genom att läsa "Modärna tider". Det finns många pricksäkra formuleringar och aha-upplevelser i det lilla. Det saknas heller inte helt genomförda granskningar i det större formatet. En sådan, som jag för övrigt tycker är "Modärna tiders" bästa, tar upp 1930-talets arvsbiologiska resonemang och visar hur detta genomsyrade samhället som helhet och på intet sätt var reserverat för den fascistiska ideologin.

Det rashygieniska tänkandet ingick i en missionerande människouppfattning. Tillsammans med undermåliga bostäder, föråldrade levnadsvanor, ohygieniska yttre villkor skulle också bristerna i folkmaterialet rättas till innan framtidslandet kunde erövas. Det nya ställde omänskliga krav på det gamla (s. 50).

Hygien, inte bara i sammanställningen arvshygien, är ett av mellankrigstidens nyckelord. Det är inget harmlöst begrepp utan en vetenskaplig kil in i vardagslivet. Det gäller att vara hygienisk inom livets alla områden. En god tandhygien ska man ha, rentav en bra "väghygien", ja själva *samhällshygien* måste värnas.

Kanske märks denna form för inre tyranni med hygienbegreppet som instrument tydligast inom sinnessjukvården. Mental-hygien är vid denna tid ett etablerat begrepp. Med hjälp av det fastställs en mental normalitet och det som faller utanför är sjukt. Inte avvikande och tosig utan sjukt – vetenskapligt fastställt och gjort till föremål för medicinsk behandling eller inspärning (s.74).

Inspirerande klassanalyser

Det metodologiska grepp som är centralt för samtliga författare är klassmötet. Hur instruerar borgarna varandra till att parallellt förneka och upp-rätthålla klassamhället? Ett förhållningssätt som elaboreras kallas "fattig är farlig", ett annat är "trevligheten".

Människor, aktiviteter, egenskaper kunde delas in i det som var hemskt trevligt, mindre trevligt, eller inte trevligt alls. Somliga lekkamrater och barn var mer trevliga än andra, det fanns trevliga sätt att tala på, att uppföra sig. Trevligheten var kort sagt en av medelklassens kungstankar. Meningen var ju att vi alla skulle ha det trevligt, men det innebar också att otrevliga saker och otrevliga människor måste sorteras bort (s.29).

Klassperspektivet är centralt, i synnerhet därför att mellankrigstiden är ett typiskt klassförnekande samhälle. Frykman och Löfgren skriver:

Ordet klass blev ett otrevligt och gammaldags begrepp. I den mån man talade om klass var det mest om den växande medelklassen, som ibland tycktes inrymma både det mesta av den gamla borgerligheten, de nya mellanskikten och till och med delar av arbetarklassen ... Det är nu som statarpojken kan sluta som kungens minister, det är nu man ser blivande Hermods-studenter med fast framtidblick vandra mot löfteslandet (s.20).

Vid sidan av klassperspektivet är "på-väg-perspektivet" centralt för författarna. Frykman och Löfgren går till och med så långt att de hävdar att det blir missvisande att tala om var olika befolkningskategorier hör hemma kulturellt, socialt och ekonomiskt. Deras tillhörighet är endast preliminär. Det är i framtiden de hör hemma. Nå, vad är det man är på väg emot? Eller rättare, vad är det för process man är delaktig av? Författarna kallar det för *samhälleliggörande*, ett otympligt men rättvisande begrepp. Emellertid, även om det är lätt att ta till sig "på-väg-idén", blir det en aning förvirrande, därför att författarna lägger ner mycket möda på att utreda distinktioner av olika slag, inte bara mellan samhällsklasserna utan också mellan olika yrkesgrupper, ranger etc. Jag undrar om de inte här fångats in i det klassiska dilemmat om vad det är man skall skildra: lokal tillhörighet eller kulturell respektive social förändring. Vad folk är respektive vad de försöker bli är två perspektiv som inte samsas på en gemensam analytisk nivå.

Det märkliga är att medan klassbegreppet (eller kanske snarare klassmötet) hanteras med suverä-

nitet, så är författarna direkt darrhanta när det gäller kulturbegreppet. I inledningen heter det:

Kultur handlar här om de vardagliga tankar, kunskaper och idéer vi delar med andra människor, men även om bilder av det förflutna och visioner och drömmar om framtiden (s.11).

Och på sid 42:

Kultur är det samlade begreppet för människors tolkning av verkligheten; kulturen är såväl den yttre verkligheten som idéerna omkring denna.

Detta synnerligen diffusa kulturbegrepp (som tycks kunna betyda allting och därmed ingenting) behandlas på sina ställen som om det vore fast avgränsat. I synnerhet gäller det för olika sammansättningar. Kulturbygge är ett centralt ord (vad är det man bygger?). Kulturell struktur ett annat (är det kanske det man bygger?). Detta är från analytisk synpunkt direkt besvärande, i synnerhet som författarna säger sig vilja flåta samman klass- och samhällsanalys med just kulturanalys (vad skiljer kulturanalys från kulturteori?).

Anledningen till att jag skjuter in mig på detta är att jag tycker författarna har för kläna metodologiska hållhakar på sitt ämne. De avgränsar sig *inte* till ett bestämt, mer eller mindre representativt urval av lokalsamhällesperspektiv, kultur används *inte* som urvalsinstrument, källorna är *inte* systematiska utan en blandning av hågkomster, inläst litteratur från tiden etc. Jag ska inte fortsätta, men det tycks mig som om det är ganska lätt att räkna upp en mängd *inte* av detta slag, ett antal negligeringar som gör det möjligt för författarna att utveckla sådana teman som de utifrån sin förtrogenhet med den svenska kulturen vet kommer att "slå". Man hade förväntat sig ett säkrare handlag av ett så skickligt forskarlag.

Ett kvalificerat insidernperspektiv är behövligt

Traditionell etnologi är empiristisk. Forskaren tar reda på hur det var och meddelar detta till omvärlden. När en ny etnologi under 1960-talet börjar växa fram övertar etnologerna det antropologiska främlingsperspektivet. Forskaren ses som slående sig ner i en obekant värld för att utreda dess art-egna meningssammanhang. Ett väldigt kliv tas från det materiella och handfasta till det mentala och undanglidande. Eftersom den värld man som etnolog utforskar ändå ofta känns välbekant kom-

mer ord som "avtrivialisering" i svang. Det gäller att under "det skenbart välkända" urskilja något nytt, sätt att tänka och vara som skiljer sig från den svenska "normalprosan". Detta är en god grogrund för såväl lokalsamhällesundersökningar som populistiska föreställningar.

"Den kultiverade människan" demonstrerade en annan infallsvinkel. Etnologen framstod inte längre som främling, utan som en i dubbel mening initierad. Borgerskapet – låt vara från 1800-talet – skildrades av forskare som själva utifrån medlemskap var grundligt bekanta med borgerlighetens sätt att vara *samtidigt* som de var forskare och därför kunde se borgerligheten i ett nytt ljus. Perspektivet är inte empiristiskt, som de traditionella etnologernas, det handlar heller inte om antropologernas främlingskap, som det gjorde i Åke Dauns studie av kampen i Båtskärsnäs, utan det är den initierade medlemmen som levererar en insiderbild till andra insiders: "se så mycket det finns att upptäcka bara man ställer om baklängeskikarens linser en smula. Det här var den verklighet som tedde sig så självklar när det begav sig". Detta insiderperspektiv gäller inte bara empirin utan också det främsta analytiska instrumentet, klassperspektivet. Det är inte den samhällsomstörtande proletärens svettdoftande bråkighet som författarna laborerar med, utan ett analytiskt, från borgerligt perspektiv mindre hotfullt klassbegrepp, innehållande en knivsudd kärleksfull raljans, som riktas i betydligt högre utsträckning mot borgarna än mot arbetarna. Antagligen ger det klassbegreppet en attraktiv funktion utöver den analytiska: det höjer den nuvarande borgerliga självinsikten.

I "Modärna tider" hade man velat se detta insiderperspektiv fördjupat och utvecklat. Men så är inte fallet. Kanske författarna resonerar som så: varför ändra på ett vinnande lag? Ändå, en metodologisk utveckling hade varit behövlig för "Modärna tider". Mycket av det som redovisas är besvärande trivialt och det gamla "hur-det-var-perspektivet" återvänder i flera av bidragen.

I princip kan hur mycket som helst sägas om hur lite som helst och den som säger det kan göra anspråk på att förmedla kunskap, utan att det är möjligt att emotsäga. Men att bedriva vetenskap innebär inte bara att berätta "hur det var" utan att säga någonting mer, något som inte kan sägas från andra utgångspunkter. Tag följande tema som finns behandlat i ett av bidragen: "Den som tackade nej till en sup tackade också nej till delaktighet i det gängse umgänget. En riktig karl skulle

självklart tåla lite brännvin."

När forskaren återger denna värdering, är påståendet kongruent med vad folk i allmänhet tyckte i det skildrade området. Problemet är att man som läsare redan på förhand kunde veta att det förhöll sig så. Man blir uttråkad, detta behöver helt enkelt inte sägas, om det inte utgör ingressen till något annat, dvs en analys. Här sitter utforskaren av det egna samhället i en annan båt än den antroplog som återvänder och berättar om ett främmande folks egendomliga seder. I det senare fallet kanske inte behovet av en analys blir särskilt påtagligt, därför att man kan kontrastera de egna vanorna mot dessa främmande och därigenom få syn på dem. Men till vad ska jag använda den redovisade värderingen om att tåla brännvin? Det är alltför välbekant för att avslöja något om mig själv. Även om jag faktiskt inte visste att man tyckte så i det skildrade området, så behöver jag inte heller få veta det.

Ett sätt att komma till rätta med den triviala och hopplöst välbekanta verkligheten utan att frossa i antropologernas främlingsperspektiv vore kanske att koppla samman det som Clifford Geertz kallar för "experience-near-concepts" och "experience-distant-concepts", dvs utnyttja forskarens insidersituation och samtidigt eftersträva en avsevärd metodologisk sofistisering. Empirin måste kunna göras intressant på annat sätt än via sökandet efter aha-effekter. I detta sammanhang är det också värt att spilla några ord på det som i vänkretsen kan kallas för "den kreativa eklekticismen" men som av fiender kan avfärdas som metodologisk hållningslöshet. Nog hade det väl varit önskvärt med en rejäl diskussion därav i "Modärna tider"? Låt mig, som avslutning ge ett smakprov:

Fredrikssons framtidsvisioner materialiserade i nutida socialistiska statsformationer ter sig onekligen som en paradox. Han var ju motståndare till allt vad socialism hette. Men det är flera som har pekat på likheterna mellan kapitalistiska samhällsdrömmar och öststatskommunismen. I sin kritik av maktkoncentration och byråkrati har den grekiskfödde filosofen och marxisten Cornelius Castoriadis, verksam i Frankrike, visat på de likheter som existerar mellan öst och väst vad gäller arbetarnas situation. Ett avsnitt ur en av Castoriadis artiklar, där han försöker karakterisera den ryske arbetarens villkor *kan kanske ge en antydning om hur verkligheten skulle ha kunnat gestalta sig i Fredrikssons framtidsamhälle* (min kursivering) (s.194).

För mig är det alltför hiskeligt, att utifrån en svensk ingenjörns minnen av hur han, när det begav sig, tänkte sig att samhället borde se ut, med hjälp av vad en psykoanalytiker bosatt i Frankrike har att säga om likheten mellan kapitalism och socialism, spekulera i vad ingenjörns idéer kunde ha lett till för en sorts samhälle.

En betydelsefull bok

Alla viktiga verk bör kritiseras. "Modärna tider" och dess författare är förmodligen vid det här laget vana vid att möta starka ord, både när det gäller beröm och kritik. Flera frukter är att förvänta från den lundsiska trädgården. Tack och lov för det! Även om vi inte slukar dem utan föregående granskning, så behöver vi dem.

Fiske och kapitalism

Av Orvar Löfgren

Lasse Scotte: Slutfiskat. English summary. Diss. Akademilitteratur. Stockholm 1981. 224 s., ill.

Under många år förde Olof Hasslöf en energisk kamp för att få etnologerna att intressera sig för maritima livsformer och samhällsbildningar. Så här i efterhand kan man konstatera att han blivit bönhörd. Inte så att etnologerna vallfärdar ut till kusterna, men ändå: en blick på listorna över uppsatsarbeten och avhandlingar under de senaste tjugio åren visar att svenska fiskarmiljöer inte längre utgör ett försummat forskningsfält. För åren 1970–1980 hittar man under uppslagsordet "Fiske" i uppsatsbibliografierna från Lund och Stockholm 27 titlar, medan antalet två- och trebetygsuppsatser under rubriken "Jordbruk" bara är 14. Tidigare var proportionerna omvända.

Ja, man kan till och med påstå att den maritima inriktningen blivit något av en etnologisk specialitet. Det har varit betydligt mer tunnått med sociologiska, socialhistoriska och kulturgeografiska studier av svenskt fiske.

En av orsakerna till detta ökade intresse har med den teoretiska nyorienteringen i 60-talets etnologi att göra. Vi var många i Norden som gav oss i väg på jakt efter lokalsamhället med den generativa modellen eller ett ekologiskt perspektiv i bagaget och med metoder som (mer eller mindre deltagande) observation och intensivt fältarbete efter antropologisk modell. Denna teoretiska profil fick flera konsekvenser. Först och främst var det mest lokalsamhällesstudier som utfördes, även om fokus efterhand försköts mot omvärldsrelationer och glesbygdspöblem. Betoningen av eget fältarbete innebar även en inriktning på 1900-talet och nutid, vilket fick till resultat att det producerades mer kunskap om teknik, organisation och ekonomi i det moderna fisket än i någon annan näringsgren.

Fiskeläget kom att stå som inkarnationen för det exotiska lokalsamhället – det närmaste en etnolog kunde komma antropologernas vilda stammar. Här ute i havsbandet kunde man alltså antropologisera Sverige och använda samma tematik som i de klassiska etnografiska monografierna med kapitel om ekologi, ekonomi och social organisation.

Men fiskelägenas isolering var skenbar, liksom

ösamhällellenas, för att tala om ett annat funktionalistiskt favoritobjekt. Så långt tillbaka vi kan följa utvecklingen har just det starka marknadsberoendet varit utmärkande för dessa till synes slutna samhällen. Att livnära sig på fiske har i högre grad än inom jordbruket inneburit en integration i större ekonomiska system och en markant sårbarhet inför internationella och regionala konjunktursvängningar.

Lasse Scotte var en av dem som i början av 70-talet gav sig i väg mot kusten med Barth, Brox och Båtskärsnäs som inspirationskällor, men den avhandling han lade fram 1981 fick en helt annan inriktning. Det är den första renodlat historiematerialistiska avhandlingen inom svensk etnologi, vilket ger den ett principiellt intresse. Denna senfärdiga recension kommer därför även att beröra de teoretiska svängningarna, inte bara under 70-talet, utan även under det 80-tal vi nu befinner oss i. Lasse Scottes avhandling ger anledning till reflektioner både över det historiematerialistiska perspektivets sena introduktion inom svensk etnologi och dess transformationer efter 1981, men först några synpunkter på själva avhandlingsarbetet.

Utgångspunkten är en studie av fiskets omvandling i Västernorrland under 1900-talet med hjälp av flera lokala studier. Målet är dock en mer generell diskussion om hur kapitalismens expansion leder till en underordning och förändring av en förkapitalistisk produktionsform som fisket. Denna generella strävan gör att författaren även mer perifert berör jordbrukets organisation och förändring liksom en del allmänna drag i kapitalismens utveckling under det senaste seklet.

I jämförelse med den milt sagt högst skiftande kvaliteten på de senaste årens etnologiska avhandlingar gör *Slutfiskat* på många sätt ett gediget och moget intryck. Teorimedvetenheten är betydligt högre än vad som ofta varit fallet inom svensk etnologi. Detta gör framställningen klar och analysen systematisk även om tonläget ibland är lite skolmästaraktigt, vilket bland annat har med förf:s didaktiska ambition att göra: här presenteras, främst i kapitel 1, en introduktion till historiematerialistisk teori och begreppsapparat. I sina problemställningar ansluter sig avhandlingen till 1970-talets livliga debatt kring relationerna mellan förkapitalistiska och kapitalistiska produktions-sätt. I vilken utsträckning kan bondeekonomier och andra förkapitalistiska produktionsformer överleva inom en framväxande kapitalism och

vilka integrations- eller underordningsprocesser skapas?

Avhandlingens viktigaste bidrag är just diskussionen om den skenbara kontinuiteten i vidmakt-hållandet av traditionella produktionsformer inom fisket, med självägande småproducenter. Även om denna näringsgren, liksom jordbruket, inte omorganiserats i kapitalistiska former, kommer fisket efterhand att kontrolleras indirekt av kapitalintressen inom marknadsföring och kreditinstitutioner. I takt med fiskets kapitalisering och rationalisering blir fiskarnas reella kontroll över produktionsmedlen urholkad och beroendet av andras beslut större. Scotte ägnar stort utrymme åt en diskussion av svårigheterna för norrlandsfiskarna att skapa egna intresseorganisationer. Jämfört med andra grupper – inte minst bönderna – förblir fiskarnas politiska inflytande i Sverige svagt.

Förf. har ambitionen att integrera sina generella resonemang om ekonomisk förändring med en diskussion om lokal anpassning och det är en avgjord styrka i avhandlingen att han förmår relatera de olika nivåerna i det ekonomiska systemet. Den lokala empirin med diskussion av fångstteknik, arbetsorganisation och handel kopplas genomgående till övergripande förändringar. Detta till skillnad från många av 70-talets marxistiska pionjärstudier, där den obligatoriska framställningen av kapitalismens internationella utveckling ofta tog så mycket utrymme att det sällan blev plats för en utförlig behandling av dess konkreta nedslag i lokala livsformer. Ett exempel på denna genre, där relationerna mellan storsamhälle och lokalsamhälle behandlas mycket odialektiskt är en avhandling i socialantropologi om skärgårdssamhället Strupös omvandling sedan 1500-talet. Carl-Gustaf Thornströms studie *Bakom stagnationen* publicerades några år innan Scottes avhandling och har samma utgångspunkt i en analys av kapitalistisk penetration. En jämförelse mellan de båda avhandlingarna utfaller klart till Scottes fördel – hans analys är mer nyanserad och integrationen mellan teori och empiri betydligt mer övertygande.

Några av svagheterna i Thornströms angreppssätt återfinns dock även i *Slutfiskat*. Scotte markerar starkt att hans intresse inte ligger i en analys av de maritima anpassningarnas särart: bonde- och fiskarekonomier kan på en högre abstraktionsnivå ses som yttringar av ett och samma produktions-sätt. Norrlandsfisket används främst som exempel på en mer generell underordningsproblematik och vi får i allt för liten utsträckning en diskus-

sion av de specifika problem som maritima ekonomier ställs inför i en sådan process, trots att det efterhand existerar en imponerande komparativ litteratur kring fiskets utveckling i Norden och den nordatlantiska regionen. Det intressanta är ju att överlevnadsförmågan och överlevnadsstrategierna varierat starkt mellan olika kustregioner och grupper av fiskare. Under 1970-talet gjordes även en rad marxistiska analyser av just de maritima ekonomiernas ställning och särart inom ett expanderande kapitalistiskt produktionssätt, men denna internationella debatt har satt få spår i Scottes framställning.

Scottes ointresse för sådana jämförelser har i hög grad med valet av inspirationskällor att göra. Ett grundläggande problem som inte tas upp i avhandlingen är nämligen inom vilken marxistisk tradition författaren valt att arbeta. Under 1970-talet växte motsättningarna inom det historiematerialistiska paradigmet på ett fruktbart sätt. Det bedrevs en vital inommarxistisk kritik, som skapade nya analytiska vägar. Sida vid sida utvecklades olika teoretiska traditioner, som ifrågasatte gamla ortodoxier eller attackerade brister inom traditionell marxistisk forskning. En illustration av de konsekvenser valet mellan olika marxistiska traditioner innebär för problemformulering och resultat ger en jämförelse med Tomas Højrup's nyligen recenserade studie av Limfjordsfiskarna (se Rig 1985:1). Højrup's studie är av senare datum, men utgår från samma grundproblem som Scotte: frågan om hur en kustekonomi baserad på enkel varuproduktion kan överleva inom ett kapitalistiskt system. Författarnas arbetssätt och konklusioner skiljer sig avsevärt och olikheten beror inte bara på skilda regionala eller nationella förutsättningar. Højrup's analys handlar i hög grad om överlevnadsstrategier, om de frångångsrika försöken att skapa spelrum inom det övergripande systemet, om framväxten av gråzoner och informella ekonomier i ett skickligt utnyttjande av kryphål och friyor.

I jämförelse med Højrup's angreppssätt representerar Scottes analys en mer evolutionistisk marxistisk tradition, som bland annat visar sig i begrepp som "feodala rester", "deformerade" eller "rena" produktionsformer. Norrlandsfisket blir i hög grad ett eftersläpningsfenomen, en förkapitalistisk enklav dömd till undergång, medan Højrup utgår från ett studium, inte av deformation, utan av nybildning.

Detta perspektiv innebär att Scottes analys

ibland riskerar att spegla samma unilineära utvecklingstänkande som ligger i dikotomin traditionell/modern ekonomi. Det är användningen av det problematiska begreppsparat förkapitalistisk/kapitalistisk jag tänker på.

Ett kustområde som vid 1800-talets början ter sig relativt oberört av kapitalistisk penetration kan i själva verket ha en förhistoria av långt starkare marknadsintegration. Regioner som till exempel under medeltiden var inkorporerade i internationella handelssystem har vid senare tidpunkter marginaliserats och hamnat i periferin på ett sätt som lätt kan förväxlas med förkapitalistisk jungfrulighet. Inte minst genom Immanuel Wallersteins diskussioner av världsekonomiska systems uppbyggnad, sönderfall och transformationer i ett allt annat än unilineärt förlopp har det blivit uppenbart att det svenska Östersjöområdets ekonomi inte enbart kan diskuteras i termer av en förkapitalistisk övergång till kapitalism under 1800- och 1900-talen.

Redan under 70-talet existerade det en inommarxistisk kritik av det synsätt som Scottes avhandling representerar och därför hade det varit önskvärt att förf. motiverat sin egen ståndpunkt och sitt val av historiematerialistiska utgångspunkter. En närläsning av litteraturlistan visar att hans inspirationskällor främst varit den strukturmarxistiska traditionen som under 70-talet stod mycket stark i svensk och dansk samhällsvetenskap, men att han även inspirerats av den kapitallogiska tradition som huvudsakligen blev en tysk-dansk företeelse.

Gemensamt för båda dessa skolbildningar är deras relativa ointresse för både ett aktörsperspektiv och kulturens roll i produktionen och reproduktionen av nya livsformer. Detta är en av förklaringarna till att begrepp som kultur och klassmedvetande får liten plats i Scottes analys.

Inom nordisk etnologi är det främst från andra marxistiska skolbildningar som inspirationen i 1980-talets forskning hämtats. Jag tror att det är viktigt att se Scottes studie som en produkt av de första försöken att introducera marxismen i etnologin. I inledningen till *Slutfiskat* påpekar han att motståndet mot denna nyorientering var segt. Till en del berodde säkert detta på att etnologin åren före 68 just genomgått en borgerlig revolution med införandet av ett samhällsvetenskapligt perspektiv och det som då kallades "nutidsetnologi", men kallsinnigheten till historiematerialismen berodde även på att den marxism som erbjöds i så liten

utsträckning intresserade sig för kulturteoretiska problem. Bland den första generationen marxister var man relativt ointresserad av att upprätta en etnologisk marxistisk tradition. Ämnesgränserna var till för att överskridas och målet var en marxistisk enhetsvetenskap. Kritiken av de tillfälliga konstruktioner och inhägnader som universitetens disciplinindelning utgjorde var motiverad, men man insåg sällan att det även fanns plats för en arbetsdelning inom det historiematerialistiska paradigmet, där "kultur" alltför ofta reducerades till ett överbyggnadsfenomen. Pionjäråren präglades i hög grad av ett ekonomistiskt perspektiv. Klyftan mellan marxistisk teori och etnologisk praxis var stor. Som Mats Lindqvist och Magnus Wikdahl påpekat kom etnologins intresse för den kulturskapande människan att få dålig genklang i mötet med det tidiga 70-talets marxistiska strömningar.¹

Idag är situationen en annan. De blockeringar för en utveckling av marxistisk kulturanalys som låg i ett alltför flitigt bruk av metaforen bas/överbyggnad eller i den kategoriska motsatsställningen mellan "det subjektiva" och "det objektiva" har lösts upp, inte minst genom en konstruktiv marxistisk självkritik.²

Så långt efterklokheten. Lasse Scottes avhandling har inte blivit stilbildande för efterkommande marxistiska studier inom etnologin och detta har att göra med att den skrevs i en annan situation där en intern etnologisk marxistisk debatt nästan helt saknades. Men faktum kvarstår att *Slutfiskat* är ett pionjärarbete och bör bedömas som ett sådant. Även om jag personligen är oenig i valet av historiematerialistisk utgångspunkt och i analysens utformning kvarstår att Lasse Scottes avhandling är ett gediget och på många sätt imponerande arbete.

Jan Granberg: Gården i den förindustriella staden. En studie i stadsbebyggelsens regionala variationer. English summary. Diss. Nordiska museet i distribution. Stockholm 1984. 151 s., ill.

Detta är en avhandling i konvetenskap, som också har ett avgjort etnologiskt intresse, dels i sin inriktning på äldre vardaglig stadsbebyggelse, dels i sin tillämpning av ett jämförande geografiskt perspektiv. Författarens utgångspunkt har varit att forskningen om svensk stadsbebyggelse är betjänt av en jämförande genomgång av ett rikstäckande material. Forskningen har ju annars under senare decennier mest rört sig om lokalt begränsade studier eller svepande översikter av typ Svensk stad, i sin genre lysande men på allt för impressionistisk grund. Granberg har nu valt att gå igenom omkring 1200 av de sammanlagt omkring 3300 brandförsäkringshandlingar, som upprättades av Städernas Allmänna Brandstodsbolag år 1828, det första året i bolagets existens. Granberg redovisar material från 72 städer, från Kristianstad i söder till Luleå i norr.

Det är alltså med viss förväntan man sätter sig att läsa Granbergs avhandling. Tyvärr byts denna förväntan ganska snart i viss besvikelse. Jag skall motivera varför och tvingas då även att bli litet petig i mitt exemplifierande.

Låt mig börja med akribin. Redan efter några sidor sprider sig en osäkerhet hos läsaren. Boken innehåller ett ganska stort antal tabeller och kartor (och dessutom ett diagram, s. 23, som av okänd anledning kallas för tabell). Det vanliga är att tabeller och kartor numreras i den ordning de inflyter i texten. Så icke här; numreringen följer helt andra grunder, oklart vilka. Det gör det krångligt att finna tabellerna, man måste anlita en särskild förteckning över bl. a. tabeller och kartor på s. 133. Saken blir nu inte bättre av att 8 av de 28 sidhänvisningarna i denna förteckning är felaktiga.

I detta läge vänder sig läsaren till den errata-lista, som bifogats avhandlingen. Här sägs dock ingenting om de nyss nämnda felen, ingenting heller om en rad andra fel, som den uppmärksamme skall finna under läsningen. I errata-listan nämns blott 14 fel, de flesta smärre. Symptomatiskt nog innehåller denna rättelse-lista flera nya fel; boktryckartermen för "borttages" i korrektur är t. ex. "deleatur", inte "dilatur". Via errata-listan informerar författaren om några smärre fel i tabellerna 7 och 11. Båda dessa tabeller innehåller dock and-

¹Se Mats Lindqvist & Magnus Wikdahl: Kultur och klass. En diskussion kring teori och metod i studiet av klassspecifika kulturmönster. Nord-Nytt 13 (mars 1982), s. 3-32.

²Jämför debatten kring mentalitetshistoria, marxism och kulturteori i Häften för Kritiska Studier i årg. 1984, nr 2 och 4.

ra, ej uppmärksammade fel. Dessa är särskilt fördömande för tabell 11, där den ouppmärksamme läsaren nu t. ex. får intrycket, att målade golv var något mycket ovanligt på 1820-talet. Sådana var tvärtom rätt allmänna i stadsgårdarna, något som dock framgår ur texten, för övrigt ett intressant resultat enligt min mening.

Jag skall inte kalfatra akribin längre. En del anmärkningar kunde riktas mot t. ex. notförteckningen och konsekvensen i rubriksättningen. De formella felen är fler än vad som bör tillåtas i en doktorsavhandling. Detta särskilt i betraktande av att avhandlingen är tunn, visserligen på 150 sidor, men om man räknar bort illustrationer och några ganska intetsägande kartor återstår endast omkring 50 sidors text. Desto viktigare att den är helt korrekt!

Jan Granberg gör en uppdelning av de undersökta städerna i sju geografiska regioner. Närmast anknäper han till Sigurd Erixons zonindelning från 1919 (Svenska gårdstyper) och Sten Rentzhogs i dennes översikt av panelarkitekturen från 1967 (Stad i trä). Överensstämmelsen med dessa föregångares indelning är dock inte total. Granberg tycks anse att en alternativ uppläggning kunde ha varit att dela in städerna i typstäder såsom skett i Svensk stad. Men finns det verkligen skäl att vänta sig att takmaterial och fasaddetaljer skulle visa genomgående olikheter i t. ex. handelsstäder och administrativa städer (om man över huvud taget kan tala om entydigt olika typstäder 1828)? Att däremot ekologiska faktorer, t. ex. klimat och materialtillgång, har betydelse, förefaller naturligt. Det finns goda skäl att vänta sig signifikanta olikheter mellan olika regioner.

Vad man kunde ha väntat sig hos Granberg vore närmast en diskussion kring skälen för den uppläggning han valt. Vilka problem inom stadsbebyggelseforskningen vore möjliga att belysa med den valda metoden? Här är framställningen bristfällig. Någon forskningshistorisk bakgrund tecknas aldrig. Läsaren blir inte på det klara med vad den geografiska uppläggningen skall tänkas leda till. Det enda uttalade problem som skymtar förbi är Erik Lundbergs tanke om en äldre och en yngre stadsgård, där den äldre ansågs ha haft bostadshuset indraget på tomten och den senare bostadshuset i gatulinjen. Över huvud taget är definitioner och begreppsutredningar inte författarens starka sida.

Låt oss se på kartorna i avhandlingen. Det finns sju sådana som karterar materialet från 1828. De

är alla mycket enkla, i mitt tycke triviala, och hade nog med fördel kunnat utgå. Ett exempel: Karta 23 (s. 47) visar material i bostadshusets stomme. För varje region anges med ett tecken den eventuella förekomsten av t. ex. timmerhus, tegelhus, korsvirkeshus etc. i regionens städer. För t. ex. det som litet svepande kallas "Bergslagen" (Dalsland—Värmland—Dalarna—Gästrikland—delar av Västmanland) anges förekomst av gårdar i timmer, tegel, sten, korsvirke och resvirke. För "Norrland" (norr om Dalarna) anges förekomst av timmer och korsvirke.

Informationen i denna karta är inte särskilt upphetsande. Man får veta att timmerhusen är vanligast i alla regioner utom i NÖ Skåne och Blekinge, där hus i korsvirke och tegel är vanligast. (SÖ Skåne ingår ej i undersökningen.) Nästan alla materialtyper finns företrädda i alla regioner utom i Norrland, som vi nyss såg. En okritisk läsare drar slutsatsen att de norrländska stadsgårdarna är av timmer eller korsvirke! Bakom detta ligger naturligtvis en olycklig svaghet i avhandlingen, nämligen att författaren nöjer sig med att konstatera en viss byggnadsdetaljs förekomst i en region utan att diskutera dess frekvens. Timmer och korsvirke i Norrland kan därför kanske betyda 175 timmerhus och 2 i korsvirke!

Allmänt kan sägas att kartornas förklaringsvärde är lågt. De tillför inte diskussionen något som inte redan sägs i tabellerna, som avgjort utgör kärnan i avhandlingen. Skall man använda utbredningskartor är det ju för att med deras hjälp spåra upp sammanhang och kanske göra vissa spridningsförlopp troliga. Annars är de överflödiga.

"Endast ett fåtal av landets städer saknar något bostadshus med fönsterluckor", skriver författaren på s. 62. Formuleringen är en smula olycklig, andemeningen bör vara: "Endast i ett fåtal av landets städer saknar samtliga bostadshus fönsterluckor." Enligt tabellen på samma sida finns det i 67 av 72 undersökta städer i varje fall ett hus med fönsterluckor. Detta är ytterligare ett exempel på vilket begränsat värde som ligger i att inte bry sig om att mäta frekvens utan registrera förekomst, om så blott en enda gård i en stad har dessa fönsterluckor. "I Bergslagen är torvtak lika vanliga som tegeltak", skriver författaren i sin sammanfattning (s. 104). Det betyder här att belägg på torvtak och tegeltak finns i regionens samtliga städer. Men är de därför "lika vanliga"? Det återstår nog att visa.

Ett annat halsbrytande resonemang förs med utgångspunkt i karta 30 på s. 40. Här karteras gårdar med salubod utan, respektive med, fähus. Beläggen är få, ett tiotal per region. Det är oklart hur de insamlats. Trots det bräckliga underlaget tvekar författaren inte att slå fast: "Av karta 30 framgår att handelsgårdar utan fähus är vanligast i Blekinge, södra Halland och nordöstra Skåne, medan det är tvärt om i norra Halland och Bohuslän samt Bergslagen. I övriga områden är de båda kombinationerna lika vanliga" (s. 39).

Jag anser inte att det finns någon täckning för detta påstående. Och om så vore, borde inte författaren diskutera orsaken till olikheterna? Läsaren saknar genomgående en diskussion kring de regionala olikheter författaren är på spåren.

Jag tycker sammanfattningsvis att Jan Granbergs avhandling ambitiöst tar upp ett centralt område och har ett lovande anslag; en kvantitativ behandling av brandförsäkringsmaterialet måste vara en väsentlig forskningsuppgift. Men den framlagda undersökningen känns inte genomarbetad, den gör ett ofärdigt intryck. Det hade varit mycket mera värt att få procentsiffror på förekomsten av olika byggnadstekniska drag i hela regioner i stället för konstateranden av deras förekomst i någon stad i regionen eller på något hus i staden.

Mats Hellspong

Erland Johansson: Väckelserörelsen och samhället. En historisk studie av Karlskoga 1875–1900. English summary. Diss. Medd. från Historiska Institutionen i Göteborg nr 27. Förlagshuset Gothia. Göteborg 1984. 247 s., ill.

Ytterligare en avhandling, som påbörjades inom det stora forskningsprojektet vid historiska institutionen i Uppsala "Det svenska klassamhällets funktioner. Folkrörelserna", har nu framlagts. Den har dock fullföljts vid historiska institutionen i Göteborg. Som de andra avhandlingarna inom projektet är den en lokalstudie, i detta fall av väckelserörelsens första framträdande i Karlskoga under senare delen av 1800-talet. Redan ca 1850 tillkom en andaktsgrupp för omvända, en konventikel som

blev en av de första föreningarna i Evangeliska Fosterlandsstiftelsen. Efter "sprängningen" 1878 kom föreningen att ingå i Svenska Missionsförbundet.

Författare är Erland Johansson, som vid sidan av sin tjänst som folkhögskoleman ägnat ett par tiotal år åt forskningen om Karlskoga Missionsförening och samhällsutvecklingen. Så formulerade han ämnet för licentiatavhandlingen, framlagd 1968.

Den uppgift Erland Johansson förelagt sig är enligt hans egna ord att klarlägga varför och hur denna första förening inom väckelserörelsen (inte bara i Karlskoga utan också i Värmland och en av de första i landet) uppkom, vilka samband som kan spåras med ortens liv och utveckling och vilka aktiviteter i samhället, som kan anses vara en följd av medlemmarnas religiösa livsåskådning. Han är alltså redan från början inne på att lösa frågor om svåra orsakssammanhang. Inte har han heller blivit mera ödmjuk under de många arbetsåren.

I sista kapitlet, som rubriceras "Slutord", försöker han placera in sina resultat inom ramen för Uppsalahistorikernas stora projekt. Han konstaterar betydelsefulla skillnader mellan sina resultat och de övriga forskarnas. Han är litet underförstått kritisk mot Sven Lundkvist för att denne, som var väl insatt i Karlskogaundersökningen, inte tycks ha beaktat resultatet när han skrev sin stora sammanfattningsrapport om projektet "Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920" (Stockholm 1977).

Erland Johansson anser att den av Uppsalaforskarna formulerade och numera nästan traditionella synen på mekanismerna bakom folkrörelsernas uppkomst och första utveckling inte bekräftas av hans egen forskning. Det stora gemensamma forskningsprojektet utgick implicit, säger han, från att folkrörelsernas uppkomst hade sin utgångspunkt i en förändringsprocess i fråga om de socio-ekonomiska förhållandena. Det stämmer inte i Karlskoga, anser han. Däremot fann han ett klart samband mellan enskilda människors och gruppernas aktivitet och Karlskoga Missionsförenings utveckling.

Skillnaderna konkretiseras bl. a. i att konventikelbildningen och det något senare bildandet av väckelseföreningen med konventikelmedlemmarna som grund skedde i tiden före industrialisering och urbanisering. Man kunde alltså inte i Karlskoga avläsa något tidsmässigt samband mellan arbetsvandringarnas förändringar och väckelserörelsens

uppkomst. Rekryteringen skedde i Karlskoga från början främst från besuttna med rösträtt, vilket kontrasterar mot storprojektets motsatta iakttagelse.

En annan skillnad är att andelen kvinnor var avsevärt lägre bland föreningsmedlemmarna i Karlskoga än i de övriga orterna som ingick i projektet. Aktiviteten som proteströrelse med syfte att "frigöra" sig från det gamla samhället var inte framträdande i Karlskoga så som Sven Lundkvist tolkar det i det generella sammanhanget. I Karlskoga hade den politiska aktiviteten inom föreningen ett mera begränsat mål, nämligen att tillsammans med andra organisationer reformera samhället framför allt på två områden: nykterhetslagstiftningen och rösträtten.

Slutsatsen blir för Erland Johansson lätt patetiskt formulerad: "... hoppas jag med full klarhet ha kunnat visa att något direkt kausalsamband mellan de ekonomiska faktorerna och väckelsen i Karlskogas fall inte föreligger. Det är mitt empiriska material, som steg för steg fört mig till denna noga underbyggda slutsats. ... Väckelserörelsernas karismatiska ledarskap i Karlskoga främst representerat av 'Mor i Vall', hennes son C. J. Nyvall, Joh. Dahlin, Joh. Lindholm och Nelly Hall, har inom vissa rums- och tidsbestämda ramar direkt påverkat den historiska och kulturella utvecklingen."

I samband med formuleringen av denna slutsats hänvisar Erland Johansson till att historikerna på senare år har blivit alltmer medvetna om de ekonomiska och kvantitativt mätbara faktorernas begränsningar och att individen och hennes möjligheter att påverka utvecklingen kommit mer i blickfältet.

Författarens empiriska material är förvisso omfattande. I huvudsak har han hållit sig till tidsperioden 1875–1900 och det förefaller som om det otryckta källmaterialet begränsar sig i stort sett till denna tid. Det har emellertid varit viktigt för honom att också ge bakgrunden till föreningens tillkomst 1857, eftersom hans slutsats till stor del är beroende av hur denna händelse skall tolkas.

Det viktigaste materialet är emellertid en omfattande statistik för 1800-talets sista tre decennier. Erland Johansson jämför där föreningsmedlemmarna med den övriga befolkningen i fråga om data, som bygger på husförhörslängder, församlingsböcker, mantalslängder, taxeringslängder, folkräkningar, bouppteckningar och konkursakter. Brev, dagböcker, föreningsprotokoll, matriklar och

protokoll från biskopsvisitationer utgör tillsammans med de tryckta prästmötesprotokollen och landshövdingeberättelserna en annan typ av källor. Arkivalier från bruk, banker och försäkringsbolag har han också arbetat sig igenom. Tidningarna i Närke och Värmland har använts. Tabellbilagan, som är uppställd så att den ger en spännande läsning, täcker över 40 trycksidor. Dessutom finns ett stort antal tabeller och diagram insprängda i texten.

Bland de tryckta referensarbetena nämner han särskilt Sven Lundkvists sammanfattning av Uppsalaprojektet samt avhandlingarna av Ingrid Åberg om väckelserörelsen i Gävle och av Irving Palm om väckelsen och arbetarrörelsen.

Tekniken i analysen kan närmast beskrivas som studiet av s. k. avbrutna tidsserier. Författaren jämför "med ögonmått" efter tidsaxeln förändringarna i Karlskoga och i missionsföreningen. Det kan vara en farlig metod. Han finner, som redan framhållits, inte så mycket som skulle kunna tyda på orsakssamband. Däremot ser han tydliga utslag i bl. a. medlemsantalet, medlemsstrukturen och föreningsaktiviteterna av framträdande personer inom och kring föreningen.

Föreningens bildande ser han som resultatet av insatser av en jordbrukaränka (Mor i Vall) och hennes son C. J. Nyvall, två av nyckelfigurerna i den svenska väckelsens historia. Deras omvändelse från traditionell kyrklighet till den bekännande, personliga tro som väckelserörelsen byggde på, skedde under inflytande av en präst, som kom ny till församlingen och själv var gripen av betydelsen av den personliga omvändelsen. Han hette Erik Berggren och företrädde en blandning av schartauanism och nyevangelism, sådan den förkunnades av Carl-Olof Rosenius. Detta skedde under slutet av 1840-talet och sonen C. J. Nyvall var då i tjugooårsåldern. Mor i Vall började genast samla sitt eget husfolk och den närmaste omgivningen till andakter, vilket när hon gick utanför husfolket var ett brott mot konventikelplakatet. Hon fick dock vara i fred för länsman.

Sonen blev ganska snart aktiv som kolportör, vilket innebar att han vandrade runt i Värmland och sålde traktater. I den egenskapen blev han en av de första kolportörer som auktoriserades av den 1856 nybildade riksorganisationen för den inomkyrkliga väckelsen Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS). Först något senare (1857) tog just C. J. Nyvall initiativet till att moderns andaktsgrupp, som då vuxit från 12 till 26 medlemmar, skulle

bilda Karlskoga Missionsförening och ansluta sig till EFS.

Redan dessförinnan (1851) hade Mor i Vall startat Värmlands och Närke's första enskilda s. k. vardagsskola som en komplettering till befintliga folkskolor. Det blev ett par sådana skolor till innan verksamheten nedlades 1880. Hon drev också söndagsskolor på flera platser i socknen, likaså ett barnhem. Dessa verksamheter inleddes i missionsföreningen, som under ett par decennier drev flera vardagsskolor, söndagsskolor och mot slutet av seklet på C. J. Nyvalls initiativ en yrkesskola eller "praktisk slöjdskola" som det då kallades.

De här båda personerna hade alltså en praktisk handlingskraft utom att de enligt Erland Johansson hade en karismatisk utstrålning. Det är denna utstrålning som han betonar mer än något annat. Så mycket djupare går han inte i analysen av förhållandena vid föreningsbildandet. Därmed lämnar han läsaren — och kanske sig själv — i okunnighet om den "socio-ekonomiska bakgrunden" till den omvändelseväg som från början ryckte med sig prästen Berggren, Mor i Vall och hennes son.

Den sistnämnde gav sig ju utanför sin egen ort och blev ett av instrumenten i den makrostruktur (EFS), som ledde till bildandet av Karlskoga Missionsförening. Föreningen blev sedan ett instrument för betydande samhällsinsatser i hemsoknen långt utanför det religiösa livet. Nog ser det ut som ett makrostrukturellt samband med utrymme för socio-ekonomiska aspekter.

Avhandlingens uppgift var också att studera Karlskoga Missionsförening som forum för åsiktsbildning i religiösa och politiska frågor.

Motsättningarna inom kyrkan växte sig så småningom starka allteftersom väckelsens folk började agera separat och utanför kyrkan. När kolportörerna började fylla samma funktion som prästen och när väckelsefolket anordnade nattvardsgudstjänster utanför kyrkan var konflikterna givna.

En annan och för frikyrkostrukturen mycket betydelsefull motsättning inom EFS gällde försökningsläran. C. J. Nyvall engagerade sig tidigt för den linje, som drevs av P. P. Waldenström, vilken han tydligt stod ganska nära, och som resulterade i sprängning av EFS och bildandet av Svenska Missionsförbundet 1878. Han blev invald i detta förbunds första styrelse. Detta visar ytterligare att makrostrukturen och dess värderingar måste ha varit starkt företrädna i Karlskogaföreningen. Den följde C. J. Nyvall och anslöt sig till SMF vid

sprängningen 1878.

Föreningens starka ställning i orten har tidigare exemplifierats med verksamheten i undervisning och barnomsorg. Inom nykterhetspolitiken bevakade föreningen att en restriktiv linje följdes. Föreningen tillhörde det lokala samarbetsorganet med nykterhetsföreningarna och bedrev den vägen också en opinionsrörelse i förhållande till riksdagsmännen. Mest ingående analyserar Erland Johansson insatserna i rösträttsfrågan. Från 1896 gavs denna prioritet före nykterhetsfrågan, säger han.

Missionshuset var genom sin storlek samlingsplatsen för den tidens val- och folkmöten. Många av medlemmarna var aktiva i de lokala politiska föreningarna. Missionsföreningen kom därför nästan alltid att framstå som en aktiv part, säger Erland Johansson. Framställningen präglas av att föreningens medlemmar i sitt politiska agerande ingick i opinionsgruppen "religiösa" och det innebar samarbete åt flera olika håll för att få kristet sinnade absolutister och rösträttskämpar valda.

Författaren tar här upp ett intressant resonemang. Han anser det vara korrekt att tala om föreningen som politiskt aktiv, även om det formellt var medlemmarna individuellt som agerade var för sig. Han stöder sig på att de politiskt oengagerade i föreningen gång på gång valde om de politiskt aktiva till förtroendeposter i föreningen, trots att de uppenbarligen legitimerats i sin politiska verksamhet genom dessa förtroendeposter.

Det sistnämnda resonemanget visar vilken stark ställning föreningen hade i lokalsamhället och att Erland Johansson själv inser hur föreningen var inflätad i, och beroende av, ett nätverk av makro- och mikrorelationer.

Förvisso är den religiösa dimensionen betydelsefull och den framhåller författaren ofta. Det är väl också den som han anser komma till uttryck i de karismatiskt begåvade personligheterna. Men vad avhandlingen framför allt skildrar för den från socio-ekonomiska betraktelsesätt icke helt omvända läsaren är hur starkt väckelserörelsen var invecklad i de samhällsförändringar, som präglade den senare delen av 1800-talet. Att bilden tycks i stora delar välbekant från liknande studier minskar inte värdet av att ha fått den dokumenterad.

Till slut kan man inte undvika att göra ytterligare några reflektioner i anslutning till Erland Johanssons med sådan emfas understrukna tolkningsmotsättningar i förhållande till sina kollegor i Uppsalaprojektet.

För ett etnologiskt betraktelsesätt framstår mot-sättningarna såsom främmande. Etnologen utgår från att förändringsprocessen är generativ och har svårt att se förändringarna som beroende av *antingen* redan registrerade ändringar i den socio-ekonomiska miljön *eller* starka personligheter. Processen är mera komplicerad. Det är därför som det skulle vara så betydelsefullt med etnologiska bidrag i folkrörelseforskningen. Etnologiska frågeställningar ligger så nära till hands. Det gäller också här i Karlskoga. Några sådana frågor kan antydast.

Vilken nytta – utöver den religiösa upplevelsen – väntade sig medlemmarna av sin andaktsgrupp och sedermera sin förening? I vilket skede blev lydningen under Mor i Vall's auktoritativa inflytande som husmor mindre betydelsefullt som motiv för medlemskap än t. ex. den genom medlemskapet uttryckta, kulturella rekvisita, som Sören Jansson talar om i sin etnologiska avhandling om staden Enköpings föreningsliv? Han framhåller bl. a. att medlemmarna använder denna kulturella rekvisita för att kommunicera socio-kulturell samhörighet både utom och inom sin socio-ekonomiska grupp. Vad betydde det att tillhöra en förening med egna lokala skolor och med den aktiva insats i förändringen av samhället som dessa innebar?

Historikerna har hittills sett förhållandena något annorlunda. De betraktar i första hand föreningen som en given struktur med målsättning och verksamhet som påverkar medlemmarna och därigenom medverkar i samhällsförändringarna. Det gäller även Erland Johansson. Etnologen ser föreningen mer som en produkt av en mängd medlemsönsknings- och studerar hur medlemmarna låter samspelet individ-förening påverka sin kulturmiljö. Erland Johanssons avhandling visar hur viktigt det är att etnologerna bidrar till att fördjupa bilden av folkrörelser och föreningsliv.

Gunnar Nelker

Wolfgang Schivelbusch: **Lichtblicke.** Zur Geschichte der künstlichen Helligkeit im 19. Jahrhundert. Carl Hanser Verlag, München–Wien 1983. 229 s., ill.

Belysningens historia och människans förhållande till belysning är ett relativt bortglömt forskningsområde. Hittills har i första hand belysningsredskapens och energiproducenternas historia, framförallt elkraftsindustrin, behandlats. En samhälls- och kulturanalys har nyligen författats av Wolf-

gang Schivelbusch på tyska med titeln *Lichtblicke. Zur Geschichte der künstlichen Helligkeit im 19. Jahrhundert.*

Den kan läsas ur flera aspekter. Det är en faktarik kulturhistorisk skildring av belysningens historia men författaren analyserar också belysningen socialt och kulturellt. Schivelbusch väver samman teknikens utveckling och samhälls- och ekonomiska förhållanden för att förklara belysningens utveckling och dess användning, både praktiskt och symboliskt.

Framförallt är det belysningsförhållandena i Paris och London som skildras men även andra städer i Europa och USA nämns och många av författarens tankegångar är tillämpbara på svenska förhållanden. Avgörande är att Paris och London var viktiga centra i samhälls- och teknikutvecklingen.

Schivelbusch är teknikhistoriskt intresserad. Han plottar inte bort lampans utveckling på en mängd olika dellösningar utan för samman viktiga konstruktionselement som följde med under en längre tid av utvecklingen och som konstruktörerna byggde vidare på när de utvecklade belysningstekniken. En sammanhållande faktor för utvecklingen var Paris betydelse som kulturellt och vetenskapligt centrum, särskilt inom kemin. Här fanns ett stort intresse för luftens och förbränningsens egenskaper. Ami Argand (1750–1803) konstruerade den s. k. argandlampan vars brännare även kom att utnyttjas i fotogenlampan. Han konstruerade också rundbrännaren för gasljus.

När Edison konstruerade den första användbara glödlampan 1879 kunde han bygga sin idé på en mängd kända principer och företrädarens praktiska försök. Hans anteckningar visar att han hämtade idéer från gasljuset. Schivelbusch menar att det går att följa en sammanhållande utvecklingslinje från argandlampan till glödlampan där det finns gemensamma konstruktionselement. En sådan faktor som Schivelbusch tar hänsyn till är öppet ljus och ljus som omslutes av en glasmantel. Schivelbuschs tankegångar är inte alltid övertygande men de är ett försök att beskriva hur en teknik utvecklas. Eftersom han betraktar utvecklingen som rätlinjig anser han att fotogenlampan är ett sidospår från oljelampan medan utvecklingen fortsatte mot gasljuset och det elektriska ljuset. Tekniskt sett kan det vara en riktig slutsats. Han påvisar att äldre teknik fortlever och utvecklas i konkurrens med ny teknik innan den slutligen blir oanvändbar och otidsenlig. Gasljuset förbättrades

i slutet på 1800-talet i kamp med det elektriska ljuset. Med glödstrumpa var det lika ljusstarkt och billigare än elljus. Eller som reklamen uttryckte det: det är elektriskt ljus utan elektricitet! Utvecklingen är dock inte enkelt rätlinjig. Det gäller kanske ifråga om belysningen men gasen har fått ny aktualitet i vår egen tid för uppvärmning och industriell användning.

Schivelbusch använder begreppet teknisk monumentalism. När tekniska möjligheter realiseras till sista konsekvensen glöms den praktiska användningen bort. Tekniken blir fantasifulla önskedrömmar och gränserna mot konst suddas ut. Ett exempel är soltornen som skulle lysa upp hela städer. Idén fanns redan under 1700-talet. På 1880-talet tänkte sig en ingenjör en 360 meter hög granitpelare i centrum av Paris. Det var inte längre gatubelysning utan stadsbelysning. I USA uppfördes under 1800-talets andra hälft 50–150 meter höga belysningstorn i vissa städer. Tankegångarna avspeglade en viss teknisk storvulnhet men förutsättningarna skapades av det elektriska bågljuset som var så ljusstarkt att det inte lämpade sig för enstaka gatulyktor. Schivelbusch pekar också på de samhällsekonomiska förutsättningarna i USA. Arbetslönerna var så höga att det skulle ha blivit dyrare att sätta upp vanliga gatlampon. Efter 30 år ersattes de av ny belysningsteknik. Schivelbusch försöker visa tidsandan med hjälp av idéerna och den praktiska användningen av belysningstekniken. Därför blir hans skildring en blandning av kuriositeter och realistiska projekt.

Schivelbusch återkommer ofta till belysningens psykologiska betydelse för mänskligheten. Människan ogillar mörkret. Det står för kaos, onda maktens spel och döden. Elden betyder värme, ljus och trygghet. Den öppna lågan har en lugnande inverkan på människan. Ljus och mörker är viktiga komponenter i många folks symboler, myter och magi.

Lichtblickes huvudkapitel har rubrikerna Lampan, Gatan, Nattliv, Salongen och Scenen. I kapitlet om lampan behandlas betydelsen av vekens införande, avgörande för upplevelsen av ljuset. Ett brinnande trästycke eller fackla förtärs av elden men veken i oljelampan är inte synbart påverkad. Det brinnande vedstycket är sinnebild för den otyglade naturen, medan veken representerar den kontrollerade eller kultiverade naturen.

Genom belysningsteknikens förbättring under 1700-talet uppstod en efterfrågan på effektiv belysning, särskilt inom den framväxande industrin. I

England fanns goda förutsättningar för gasframställning genom koltillgångarna och behovet av koks för att driva ångmaskiner. I Frankrike saknades en kolbaserad industri, men det saknades inte tekniska initiativ. Till skillnad mot Englands praktiska inriktning att utnyttja koltillgångarna drevs den franska utvecklingen fram av filosofiska/vetenskapliga tankegångar. Philippe Lebon (1767–1804) konstruerade termolampan, som framställde gas av ved. Den var tänkt att värma upp hus och spisar och driva lampor. En sådan lampa var avsedd som energikälla i varje hus. Ett rörsystem skulle leda gasen. För konstruktören var gasen ett bidrag till mänsklighetens utveckling. Genom den kunde man övervinna otillgängligheten och orenheten hos de naturliga bränslena. Vetenskapen kunde organisera kulturens kaos. Termolampan beskrevs som ett underverk som skötte sig själv utan passning och utan att smutsa ned. Den fick ingen praktisk användning, men den påvisade lämpligheten av att använda en central energianläggning, som med ett rörsystem var förbunden med konsumenterna. Omkring 1800 var grunden lagd för att utnyttja den principen tillsammans med det engelska företaget Watt & Boultons konstruktioner för industriell gasframställning för att bygga upp gasnät i städerna.

Schivelbusch anser att det var en avgörande förändring när gasledningarna drogs in i bostäderna. Självförsörjningen upphörde och ersattes av marknads ekonomin. Människan blir liksam när hon sätter sig på ett tåg en del av ett maskinellt system. En del av hennes frihet går förlorad.

I början var man positivt inställd till gasljuset. Det lyste vitt och ljusstarkt som dagsljuset. Styrkan var konstant och det var reglerbart. Under 1800-talet ändrades dock inställningen helt. Gasen smutsade ned. Den var ohygienisk och farlig.

Den elektriska glödlampan var lösningen. Elektriciteten betraktades som ren. Den var inte bara ofarlig för liv och hälsa utan rent av hälsosam. Hermann von Helmholtz, en tysk fysiker, betraktade elektricitet, energi och liv som synonyma. Redan under 1700-talet var man intresserad av elektricitetens möjligheter att bota sjukdomar. Vid sekelskiftet 1900 tog intresset ny fart.

I kapitlet om gatan berättar Schivelbusch att gatubelysningen i London och Paris under 1700-talet hade olika innebörd, rättsligt och symboliskt. I London rådde medeltidens belysningssystem. Den som var ute på kvällen var tvungen att ha en tänd lykta med sig, så att stadens väktare kunde

upptäcka och kontrollera nattvandrare. Lyktan var i första hand inte till för att lysa sig med. De fåtaliga gatlyktorna var privata och markerade husingångar och gatornas sträckning.

I Paris var situationen annorlunda. Det var skungen Ludvig XIV som beslutat om den första allmänna belysningen. Lyktorna skulle enligt hans order hänga mitt över gatan som solar och visa att det var i hans namn som gatan lystes upp och att allmän ordning upprätthölls. Därför omtalades Paris som en upplyst stad. Det var majestätsbrott att krossa lampor och just därför krossades gatlamporna av folket under franska revolutionen. Det var en symbolisk handling för att visa att kungen och överheten förlorat makten.

Även i vår egen tid fungerar städernas gatlyktor som polisiär ordningsbelysning efter affärernas och nöjesetablissemangens stängning på kvällen då den kommersiella nöjesbelysningen släckts.

Kapitlet om salongen behandlar belysningens användning och utformning i bostaden. Det märkliga var att gasljuset aldrig kom att användas i salongen. Som argument framfördes praktiska, sanitära och hälsomässiga skäl. Schivelbusch menar att fotogenlampan, som betraktades som den lämpligaste belysningen i salongen, hade motsvarande negativa effekter. Orsaken får alltså sökas på det värdemässiga planet. Valet av fotogenlampan var en reaktion mot att bostaden, genom gasledningen, var inkopplad i ett industriellt system som styrdes av marknadskrafterna. Det passade inte in i den borgerliga kulturens värderingar om familjen som den normala ordningen för mänskligt liv och samvaro. Familjen skulle skyddas för hot utifrån. Det var inte bara genom gasledningarna som världen utanför hotade. Dagsljuset var för skarpt och aggressivt. Med hjälp av gardiner av vitt tunt tyg mildrades dagsljuset. Av samma tyg tillverkades lampskärmar. Det rödaktiga ljusskenet som påminde om när organiskt material brann betraktades som det normala ljuset. Den borgerliga familjen trivdes bäst när den satt samlad vid fotogenlampans sken på samma sätt som man tänkte sig, att familjen före industrialismen samlats kring den öppna brasan eller ett levande ljus. Under 1800-talets slut blev det allt viktigare att dölja lampans tekniska delar med olika utformning av armaturen. Man ville inte bli påmind om den tekniska verkligheten.

När glödlampsbelysningen infördes, särskilt de starkare Wolframglödlamporna, krävdes ännu bättre dämpning. Glödlampan var ett helt nytt

ljusfenomen och hade ingen likhet med belysning från en öppen låga. Det var ett ljus som var otrivsamt att sitta nära. Omvärlden upplevdes annorlunda. Föremål såg platta ut och färgerna på vägarna blev vitare. Den borgerliga familjens samlingsstunder försvann. Det var nödvändigt att kultivera elbelysningen med lampskärmar så att den kunde placeras närmare människan.

När Schivelbusch analyserar det elektriska glödlampsljuset med dess behov av skärmar och reflektorer glömmar han att det vid sekelskiftet 1900 var populärt med nakna glödlampor som placerades i takdekorationerna eller på ljusarmar. Man kan anta att det var statusfyllt att visa den nya belysningen. Kanske man också kan spåra en symbolik. Det nya elljuset var ett resultat av fysikens och teknikens framsteg. Hos den bildade allmänheten fanns en stark tro på utvecklingen inom vetenskap och samhällsliv, som skulle förbättra levnadsvillkoren. Då blev det viktigt att låta den nya ljuskällan framträda utan att dölja den med lampskärmar och reflektorer.

I kapitlet om scenen berättar Schivelbusch om belysningen på teatern. Redan under 1700-talet började människor inom teatervärlden kritisera belysningsförhållandena. Skuggor och obelysta partier hindrade publiken att se tydligt. Det var först med gasljuset som det blev möjligt att ordna ändamålsenlig scenbelysning. Nu gick det att använda belysningen för att skapa olika ljusillusioner. Man behövde t.ex. inte längre måla solstrålar på scenhimlen. Det nya ljuset gjorde det möjligt att använda mörka färger på scenen utan att göra föreställningen otydlig för publiken. Men det nya ljuset gjorde att de gamla teaterdekorationerna fick kasseras. Gasljuset avslöjade skoningslöst målade perspektiv och dekorationer som tillverkats av segelduk.

På 1700-talet var teatersalongen mer lik en festsal än ett auditorium. Teaterbesökarna lyssnade på skådespelet samtidigt som de umgicks med varandra. Publiken kommunicerade också med skådespelarna genom att kommentera pjäsen högljutt. I mitten på 1700-talet inträdde en förändring. Scenen utvecklades mot ett från auditoriet avskilt illusionsrum. Verksamheten på scenen tänktes pågå i en annan verklighet är den som teaterpubliken vistades i. Gränsen mellan illusion och verklighet markerades genom att teatersalongen lades i halvskymning. Detta medförde att publikens kontakter inbördes upphörde och deras hela uppmärksamhet riktades mot föreställningen. Men detta

var en långsam förändring och teatern är egentligen ett ljusglatt medium. Det mörklagda auditoriet har enligt Schivelbusch inspirerats av de ljusspel, panorama, diorama och laterna magica, som konstruerades under 1800-talet och som var föregångare till filmen. De har det gemensamt att publiken sitter i mörker och ljuset ensamt skapar bildscenen. Bilden är en illusions- och drömvärld och Schivelbusch skriver att betraktaren försjunker i bilden på samma sätt som betraktaren av en öppen eld eller ett levande ljus.

Som källor har Schivelbusch använt debattuttagen, skrifter, instruktioner och reklam, som författats av tekniker, vetenskapsmän, industriledare och politiker, samt skönlitteratur, poesi och bildkonst som berör belysning. Det är ett omfattande material som ger information på vitt skilda plan. Utan det hade Schivelbusch inte kunnat göra de intressanta kopplingarna mellan teknik, samhälle och kultur. Möjligen skulle man kunna kritisera honom för att tidsbilden rekonstruerats med hjälp av personer som hade lättare att formulera sig i ord och bild än allmänheten. Hur uppfattade de belysningen? I hur hög grad hyste de samma tankegångar som de som kommit till tals i Lichtblicke?

Göran Sjögård

Birgit Hertzberg Johnsen: Den store dagen. Konfirmasjon og tradisjon. Grøndahl & Søn Forlag, Oslo 1985. 176 s., ill.

Årets och livets högtider har sedan gammalt varit ett gemensamt forskningsfält för folklorister och etnologer. Till de föga beaktade livshögtiderna inom nordisk forskning hör likväl konfirmationen. Sigfrid Svenssons klassiska studie "Svart och vit konfirmationsdräkt" i "Bygd och yttvärld" (1942) och Erik Fredelius "Konfirmationskäpor" (1980) är egentligen de enda bidragen inom svensk etnologi. Båda är elementstudier, fokuserade på innovationsförlopp, och de varken ställer eller besvarar frågan vad konfirmationen betytt i människors liv.

Den norska folkloristen Birgit Hertzberg Johnsens bok "Den store dagen" är den första som behandlar konfirmationen i ett helhetsperspektiv och utifrån enskilda människors personliga upple-

velser. Det är en människorelaterad studie som samtidigt kan rubriceras som en religionsetnologisk undersökning.

Författaren markerar redan i underrubriken "Konfirmasjon og tradisjon" ett historiskt perspektiv. Men det är inget kyrkohistoriskt djupperspektiv som tecknar den medeltida motsvarigheten (som Carl-Gustaf Andrén gjort) eller den nutida sedens introduktion under 1700-talet (som Ingmar Brohed undersökt i Sverige). Basmaterialet utgöres av svar på frågelistor i Norsk etnologisk Gransking. Det är alltså en studie som bygger på minnesmaterial. Citaten ger konkretion och författaren sätter in dem i ett mera generellt sammanhang. Hon har däremot avstått från att komplettera uppteckningsmaterialet med lokala fältundersökningar eller med individuella djupintervjuer, men har funnit ett värdefullt komplement till texterna i äldre bildmaterial.

"Den store dagen" är ingen "kritisk" uppgörelse med konfirmationsseden. Förf. avslöjar tvärtom en positiv hållning till den och förlaget har säkert inte varit främmande för tanken att en bok om konfirmationen på farfars och farmors eller mors och fars tid är en lämplig presentbok till dagens konfirmander. Det är en vacker och välskriven bok. Men det är för den skull ingen glättad bild som BHJ framkallat av konfirmationen i gången tid utan en bild med både skuggor och dagrar. Genom väl valda citat kontrasteras fattigfolkets konfirmationsminnen mot rikemanskonfirmandernas. Också konfirmationen hör till de högtider som har markerat och förstärkt de sociala avstånden.

Genom uppteckningarna förmedlar BHJ människors upplevelser av konfirmationen och konfirmationsförberedelsen. Men hon glömmer att påminna läsaren om den minnesfiltrering som skett i de flesta fall. Till skillnad från samtidsintrycken är minnena avklarade, ofta skarpare än stundens intryck. Först med tidsperspektivet blir det självklara uppseendeväckande. I en minnesbok från min hemförsamling berättar en sagesman om sin konfirmation år 1917: "När prästen höll sitt tal grät flickorna" och om nattvardsgången heter det: "Flickorna grät också då". Även det starkaste av alla individuella känslouttryck – gråten – utlöstes som en kollektiv reflex – men bara bland flickorna *inte* gråtit.

Det slår mig vid läsningen att jag själv egentligen har ganska få personliga minnen från "den store dagen", kanske för att de överlagrats av min-

nen från senare stora dagar, framför allt examensdagar. En poäng bakom titelvalet som författaren inte tar fram är ju att konfirmationsdagen för dem som inte fortsatte till högre utbildning ofta framstod just som den stora dagen. I Sverige blomsterhöjdes konfirmanderna i min ungdom då de kom ut ur kyrkan, precis som efter en realskole- eller studentexamen. Är inte också de nutida konfirmandjubiléerna – som BHJ endast omnämner i en bildtext – en efterapning av de högre utbildades examensjubiléer? Konfirmationen var en ”mogenhetsexamen” såväl ur kyrklig som samhällelig synpunkt. Också seden att konfirmanderna vid förhöret tidigare placerades efter kunskapsmeriter måste ha sin förebild i det högre skolväsendet.

Varför den kyrkliga konfirmationsleden bibehållit sin starka ställning är en intressant fråga som kanske krävt ett vidare komparativt perspektiv för att helt kunna besvaras. Det är inte uteslutet att BHJ skulle fått ut mer av sin studie om hon haft någon teoretisk modell som utgångspunkt, t. ex. betraktat konfirmationen som ett socialt drama – spänningen mellan konfirmanden och föräldrarna, kamraterna, prästen och lokalförsamlingen. Men då hade boken kanske inte blivit en presentbok.

Ur religionsetnologisk synpunkt knyter sig det största intresset till konfirmationsledens omfokusering från kollektiv dopbekräftelse till personlig trosbekännelse för att i våra dagar bli en gemensam välsignelseakt. Ett av svaren på varför konfirmationsleden bibehållit sin ställning är otvivelaktigt att konfirmandlöftena försvunnit och konfirmationen förvandlats till en välsignelsehandling. Konfirmationslöftet tog emot för många ”samvetsstyrda” ungdomar både innanför och utanför de kyrkokristnas krets, men prästens välsignelse är lika lätt att ta emot av alla som normmännens vardagsfras ”Ha det (bra)!” Kyrkvigseln har inte på motsvarande sätt förvandlats till enbart en välsignelsehandling och därför väljer många andra former eftersom ”man inte kan lova för hela livet”. Betoningen på välsignelsen har dock inte urholkat konfirmationens karaktär av dopbekräftelse helt och hållet. Villkoret för konfirmation är alltså – BHJ skriver ”foreløpig” – att vederbörande är döpt, varför det inte sällan händer att en konfirmand i våra dagar döpes omedelbart före konfirmationen, ett förhållande som bekräftar en vanlig etnologisk iakttagelse, att avvikelserna tydliggör normaliteten.

Hur en konfirmand upplever konfirmationen

och konfirmationsförberedelsen är snarare en fråga för religionspsykologen än etnologen. Vad den senare har möjlighet att studera är de växlande kulturella uttrycken. Till dessa hör bl. a. de massproducerade bilderna som under ett helt sekel varit gängse som konfirmationsminnen. Författaren ger ett par bildexempel men analyserar inte detta material. För Folklivsarkivets räkning köpte jag nyligen ett helt sortiment av sådana konfirmationsminnen med huvudsakligen religiösa motiv. I Danmark fanns vid samma tillfälle bara konfirmationsminnen med bilder av hurtfriska konfirmandpojkar och konfirmandflickor att uppbringa. Likväl är det just vid konfirmationen som de religiösa motiven har florerat inom livscykeln. I Sverige ersätts de nu ofta med symboler som en psalmbok, ett ljus och några blommor, dvs. mångtydiga tecken.

BHJ har följt konfirmationen fram i nuet och följdriktigt låtit de svartvita bilderna ersättas av detaljskarpa färgbilder. Men i texten saknar man motsvarande skarpa. Folklorister och etnologer tycks ha lättare att beskriva och tolka det förgångna än det som sker framför ögonen. Likväl är just konfirmationsleden sällsynt känslig för vad som rör sig i tiden. Kläderna som BHJ ägnar stor uppmärksamhet är det främsta exemplet, liksom konfirmationspresenterna men också själva konfirmationsmiljön. Samtidigt som kunskapsförmedlingen blir allt viktigare på grund av skolans urholkade kristendomsundervisning, gäller det att avlägsna skolkänslan så långt det går för skoltrötta ungdomar. Mina två äldsta barn konfirmerades på 1960-talet på scoutläger. Deras yngre syster konfirmerades något senare på en stiftsgård i Norrland tillsammans med handikappade barn medan den yngsta i syskonkretsen läste i England och konfirmerades i Sverige. Så länge konfirmationsförberedelsen och konfirmationsleden anpassar sig till nya livsstilar har den säkert möjlighet att förbli ”en ungdomsfest i medvind” för att tala med författaren.

Nils-Arvid Bringéus

Otto Robert Landelius: Swedish Place-Names in North America. Translated by Karin Franzén. Edited by Raymond Jarvi. Swedish-American Historical Society. Southern Illinois University Press, Carbondale, Ill. 1985. 372 s.

Det finns bara ett Stockholm i Sverige men minst tjugo i USA och Kanada. I Nordamerika ligger dessutom fyra Malmö fast utan bokstaven ö på slutet. På sex ställen möter Falun och på tre andra Kalmar i olika sammanställningar. Mora finns i både Minnesota och i staten Washington längst ute vid Stilla havet. På Nebraskas soldränkta högsållt ligger både ett Göteborg och ett Motala. Upsala med ett p återfinns i såväl Minnesota som Ontario och dessutom finns ett Upsal i Pennsylvania och Upsal Street i den stora staden Philadelphia. På en och samma dag kan man faktiskt utan ansträngning i Minnesota bila mellan Upsala, Malmö, Ronneby, Mora, Ostmark (efter Östmark, Värmland) och Stockholm.

Kunganamnet Oscar, som var aktuellt vid emigrationstidens första början och när strömmen västerut rann som stridast möter i elva Orts- eller naturnamn som tre Oscar Lake, Oscari Settlement i Minnesota med anor från 1853 och Oscar Peak, en bergstopp i British Columbia som är högre än Kebnekaise. Det äktsvenska namnet Carlson har slagit ned tjugotvå gånger på Nordamerikas karta. I staten Washington finns t ex Carlson Cove och i Alaska och British Columbia Carlson Creek. Fem bäckar sorlar till Carlsons ära och på tre Carlson Lake kan man ro omkring med gäddrag efter båten. Nybyggare som hetat Erickson har särskilt ofta associerats till sjöar. I Amerika finns nämligen tolv Erickson eller Ericson Lake. Ett Ericson finns i staterna Iowa, Minnesota och Nebraska. Den store värmländske ingenjören John Ericsson fick 1887 Ericsson Peak på 4650 fot i Alaska uppkallat efter sig.

Den världsberömda sångerskan Jenny Lind hugfästes med hjälp av sju geografiska namn, bl. a. ett på en gruva i Colorado och ett i arktiska Kanada. En annan gruva i Colorado kallades Swedenborg Mine efter den store andeskådaren. Författarinnan Fredrika Bremer, som blev omätligt populär i Amerika med sina romaner och reseskildringen *Hemmen i den nya världen*, är den enda svensk som fått ett county (härad) uppkallat efter sig. I countyt Bremer i Iowa ligger dessutom Fredrika med postkontor sedan 1858. Den poetiska bisko-

pen Esaias Tegnér skulle väl knappast ha kunnat ana att en plats i Kalifornien, ett township i Minnesota och en gata i svenskstaden Turlock, Kalifornien, skulle uppkallas efter honom. Charles Lindbergh Jr som blev ett världsnamn när han flög över Atlanten 1927 hedras med sammanlagt arton namn på orter, sjöar, öar och gator. Polarforskaren A. E. Nordenskiöld hyllades 1905 med att få två gudsförgätna ögrupper i arktiska Kanada uppkallade efter sig, 1897 hade dessutom Nordenskiöld River, biflod till Yukon i guldgrävarlandet, beklänts med hans namn. Över femtio geografiska beteckningar i Nordamerika har namn som börjar på Swede, t. ex. Swede Gulch, Swede Hill eller Swede Lake. Det finns sex Sweden och tre Swedesburg i lika många stater.

Om dessa och ungefär ett tusen andra platsnamn av svensk proveniens i USA och Kanada kan man läsa i en nyutkommen uppslagsbok med vetenskapliga artiklar om de emigranter, upptäckare och berömdheter som lämnat svenska spår på Nordamerikas karta. Otto Robert Landelius *Swedish Place-Names in North America* (Swedish American Historical Society i Chicago) kommer med största sannolikhet att bli en av de flitigast anlitade böckerna i den strida bokflod som under de senaste tjugo åren vällt fram ur Karl Oskars och Kristinas ymnighetshorn. Landelius ger oss nämligen inte bara kunskap om ett tidigare nästan helt okänt ämnesområde. Dessutom återger han med hjälp av sina platsnamn stora delar av den svenska utvandringshistorien och därmed en väsentlig del av det aldrig tröttande hjälteposet om "How the West was Won".

Jag har svårt att tänka mig ett verk som bättre förtjänar epitetet *Magnum Opus* än denna postumt utgivna bok som blivit möjlig tack vare sammanhållningen hos Landelius' vänner på bägge sidor Atlanten. Sällan har jag mött en mångkunnigare och av vetenskapens eld mer besjälad humanist än den blygsamme skriftställaren från Göteborg. Otto Robert Landelius som naturligtvis inte passade in i något av det svenska samhällets trånga fack och därför blev en särpling livet ut, föddes 1897 i den svenska emigrationens hjärtpunkt. Från sitt barnkammarfönster i faderns affärsfastighet på Sillgatan i Göteborg, den klassiska emigrantleden ned till "Amerikakajen", brukade han dagligen speja ned på utvandrare och utvandrarekipage. I tjugooårsåldern reste Landelius själv över till Löftets land men han blev inte emigrant utan en skarpögd observatör. Under något år för-

sörjde han sig som dräng, kock och journalist medan han studerade förhållandena i det tidiga tjugotalets Amerika. Landelius återvände till USA och Kanada depressionsåret 1929 och gjorde då en omfattande studie- och föreläsningsresa från kust till kust. Intrycken från de två amerikaresorna präglade återstoden av hans liv och kom att ge obeskrivligt rika skördar i form av böcker, artiklar, samlingar och opublicerade manuskript. Trots det nu utkomna storverket är det som samlare eftervärlden kommer att minnas Landelius. Sedan 1930-talet klippte han systematiskt det mesta som den svenska pressen tryckt om emigrationen och svenskar i utlandet. Dessutom gick han igenom allt i detta ämne som utkommit i bokform och skapade samtidigt ett betydande bibliotek. O. R. Landelius' utlandssvenska samlingar domineras av hundratal album och arkivkapslar med hundratusentals klipp och anteckningar, allt utfört med minutös noggrannhet. Tack vare Landelius' egna ansträngningar och tillmötesgående från Svenskt biografiskt lexikon har merparten av dessa samlingar nu kunnat sammanföras på Emigrantinstitutet i Växjö.

Ortnamnsforskare blev Landelius "i förbifarten". Han började undra över några svenskpräglade namn, läste vidare i svenskamerikanen Wilhelm Bergers artikel från 1938 "Svenska namn på Amerikas karta" och insåg att forskningsfältet var jungfruligt. I arkivet ingår de ca 10 000 brev han skrev eller mottog från Amerika under två decenniers envetna försök att belägga bakgrunden till svensklingande platsnamn. Han började med att läsa igenom amerikanska och kanadensiska ortnamnsförteckningar, t. ex. poststationskataloger och järnvägarnas kommunikationstabeller. Samtidigt lade han ned en liten förmögenhet på att införskaffa kartor, alltifrån vägkartor till blad över counties och städer. Om ett namn kunde misstänkas ha svensk bakgrund ringade Landelius in det och skrev till postmästaren eller annan förtroende- man i området, vilken till slut fann sig tvungen att svara eftersom den alltid lika artige brevskrivaren i Sverige aldrig tycktes vilja ge upp. Forskningen avslutades med kontroller i topografisk och geografisk litteratur. Denna sisyfussyssla hade efter ett kvartssekel givit de resultat som vid Landelius bortgång 1977 ännu inte funnit någon utgivare. Den blygsamme forskaren kunde omöjligt föreställa sig att hans arbete kunde ha något internationellt intresse, men ett sådant fanns, inte minst i USA vilket ledde till att fil. mag. Karin Franzén

och hennes man professor Gösta Franzén med decenniernas tjänst i Chicago bakom sig engagerades som översättare. Detta lyckokast med fulländat resultat avslutades med professor Raymond Jarvis finkänsliga redigerings- och kompletteringsarbete – han har bl. a. tillfört boken några hundra platsnamn som förmodas men inte kan bevisas vara svenska.

Om de svenskamerikanska platsnamnen prickas ut på kartan skall man finna att de ger en detaljerad bild av var svenskarnas utvandringssmål låg. Övervikten för Minnesota (235 säkra och 73 troliga namn), Wisconsin (61 säkra och 34 troliga namn), Michigan (45 namn), Iowa (27 namn), Kansas (21 namn), Nebraska (20 namn) och andra stater utom Illinois i Mellanvästern är påfallande. Utvandringen till Maine i nordost (18 namn) och Washington i nordväst (45 säkra och 32 troliga namn) avspeglas tydligt på en sådan karta av Sverige i Amerika. Den gamla kolonisationen i Delaware har endast givit upphov till sex namn, varav det märkligaste är Murderhill Creek som hugfäste ett dunkelt mord vid 1600-talets mitt. Svenskstaten Illinois förvänar med bara tolv säkra och sju förmodade svenska platsnamn. De fåtaliga svenska spåren i den stat som blev föremål för den första stora gruppvandringen och massemigrationen till Chicago torde förklaras av att landet redan var kartograferat och till större delen bebott när svenskarna började komma. Den i svenskamerikanskt ortnamnssammanhang näst Minnesota mest betydelsefulla staten är Alaska med 81 säkra och 42 troliga namn, vilket vittnar om den starka inflyttningen av guldgrävare, jägare och sjömän från 1890-talet och framåt. Alaskas genom tiderna mest namnkunniga svensk var sannolikt finlandssvensken Arvid Adolf Etholén som 1841–1845 tjänstgjorde som guvernör i ryska Alaska – sex platser har uppkallats efter honom. Lindblom Creek är namnet på en av de utvaskade guldbäckarna i trakten av Nome där "tre lyckliga svenskar", bl. a. Erik O Lindblom från Härjedalen, inmutade det område vid Berings sund i Alaska som vid sekelskiftet blev föremål för tidens största guldrush.

Inte förvånande är de svenska platsnamnen i sydstaterna lätträknade med Texas som det stora undantaget. I Alabama möter t. ex. två svenska ortnamn, Lindbergh, en by uppkallad efter atlantflygaren och Thorsby som grundades 1895 av Johan F Peterson från Iowa och bröderna Theodore och Sam Thorson från Scandian Grove i Minneso-

ta. Nybygget nere i södern uppkallades både efter bröderna Thorson och Torsby socken i Värmland. Till en början kombinerade man sedvanligt jordbruk med fruktodling men snart övergick de svenska kolonistatorerna helt till att odla bär, frukt och grönsaker, vilket fortfarande sätter sin prägel på denna perifer svenska bygd.

Trots att de svenskamerikanska platsnamnen kan räknas i ett tusental är de med något undantag okända för en bredare amerikansk allmänhet. Endast tio ortnamn med svensk bakgrund förtecknas t. ex. i Henry Garnetts amerikanska ortnamnslexikon från 1947. Anledningen till att så många namn förbigicks är att de svenskamerikanska platsnamnen i allmänhet betecknar alldagliga naturformationer som små sjöar, åar och berg – ett undantag är Mount Eisen i Sequoia National Park i Kalifornien

med namn efter naturvetenskapsmannen Gustavus A Eisen och 4 000 meter högt. Alla orter som begåvats med svenska namn är påfallande små. Endast Hornell i New York, Hallandale i Florida och Hammond i Louisiana har över 10 000 invånare. Också de platser som kallats Stockholm är obetydliga byar med några kyrkor, bensinstationer och affärer. Det enda härad som fått ett svenskt namn är som tidigare nämnts Bremer county i Iowa och man måste i det sammanhanget förvåna sig över att inget county i Minnesota fått hugfästa de många svenska nybyggarna. Den som inte är uppmärksam kan alltså mycket väl resa omkring i USA eller Kanada utan att komma i kontakt med det tusental namn Otto Robert Landelius kartlagt, förklarat och beskrivit i artiklar som ofta svällt ut till kulturhistoriska essayer.

Ulf Beijbom

KORTA BOKNOTISER

Niels-Holger Larsen: Bornholmsk byggeskik på landet. Bornholms museum 1983, 168 s., ill.

Den lokalhistoriska studien "Bornholmsk byggeskik" har inte bara intresse för etnologer och Bornholms befolkning. Här finns mycket att hämta för kulturminnesvårdare och en intresserad allmänhet också utanför ön.

Hur anpassar man de krav på funktionella byggnader, som dagens rationella jordbruk ställer, till det traditionella byggnadsskicket? Detta är ett aktuellt problem. Kunskap om den historiska utvecklingen, om hantverks-traditioner och byggnadsmaterial bidrar till att skapa förståelse för de kulturhistoriska värdena i en ålderdomlig gårdsanläggning. Det går att anpassa moderna maskinhallar till äldre byggnader, om man är observant på detaljerna, samtidigt som man ser till helheten och utformar nybyggnationen med hänsyn till kulturlandskapet.

Det till omfånget dominerande avsnittet i "Bornholmsk byggeskik" är en till allmogens byggnader begränsad historik. Mindre omfångsrikt – men minst lika viktigt – är avsnittet om reparationer och förnyelse. Ungefär 150 foton, uppmätningar och ritningar på konstruktioner och byggnadsdetaljer ger utmärkt vägledning liksom den fylliga litteraturförteckningen.

Efter en historisk översikt av jordbruket på ön övergår författaren till att med utgångspunkt från uppmätningar, arkivmaterial och litteraturuppgifter redogöra för byggnadsskicket. Ett kapitel ägnas gårdsanläggningens olika byggnader under perioden 1600–1900. Vid 1700-talets mitt hade den för ön karakteristiska gården utformats. Den var kringbyggd med fyra fritt liggande långa – boningslängan oftast i norr. På gårdsplanen fanns en "gårdskone", ett litet förrådshus, vars utbredning i stort

sett begränsas till Bornholm. Utmärkande för boningslängan var den dominerande salsgaveln på hög fot med källare under. I mitten på 1800-talet kom här – som på så många andra ställen – ny teknik och ökade ekonomiska resurser och medförde ett nytt och mindre särpräglat bostadsskick.

Ett kapitel behandlar byggnadskonstruktioner, färgsättning, inredningsdetaljer som fönster, spegeldörrar, paneler och lister. Instruktiva teckningar visar variationen under århundradena.

Den intresserade husägaren, som vill veta mer om sin gård, har hjälp av en litteratur- och arkivöversikt och av anvisningar på detaljer, som är viktiga vid en byggnadsundersökning för att fastställa ålder och eventuella förändringar. Den byggnadshistoriska översikten leder fram till råd för en varsam upprustning. En sliten tröskel eller en dörr, där spåren från snickarens hyvel syns, ger ett liv åt byggnaden, som man bör värna om. Författaren påpekar detaljer, som har betydelse för helheten, och visar med hjälp av konstruktionsritningar och foton, hur man lappar och lagar istället för att byta mot nytt, fabrikestillverkat.

Sammanfattningsvis kan man konstatera, att detta inte är någon nydanande undersökning. Avsikten är att skapa intresse och sprida kunskap. De ekonomiska aspekterna, som är en stor del av kulturminnesvårdarens vardag, berörs inte. Det stora materialet presenteras överskådligt. Dispositionen är klar och redig. En tilltalande lay-out och ett rikt bildmaterial gör boken både instruktiv och lättläst. Det finns all anledning att tro, att förhoppningen om att boken skall bidra till ett ökat intresse för byggnadsvård, skall infrias.

Monika Minnhagen-Alusten

Föreningsmeddelanden

Styrelseberättelse 1984

Föreningen för svensk kulturhistoria har under 1984 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av docent Elisabet Hidemark, ansvarig utgivare, professor Nils-Arvid Bringéus, docent Mats Hellspong, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har Föreningen genom Statens humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsråd erhållit ett anslag av 35 000 kronor som bidrag till tryckning av tidskriften.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

1/1 1984 Ingående balanskonto

Tillgångar

Svenska Handelsbanken kapitalsamlingsräkning	32 786:10
Svenska Handelsbanken kapitalräkning	921:—
Postgiro	13 314:51
Kassa	73:90
Tidskriften RIG	1:—
	<u>Kronor 47 096:51</u>

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Nordiska museet	4 531:25
Obetald trycknings- faktura	23 984:—
Årets överskott	14 909:91
./. balanserat underskott	1 828:65
	<u>Kronor 47 096:51</u>

Resultaträkning

Intäkter

Medlemsavgifter	40 471:79
Statens Humanistiska Forskningsråd	35 000:—
Försäljning RIG	371:—
Räntor	<u>4 213:23</u>
	80 056:02
Årets underskott	<u>7 046:71</u>
	<u>87 102:73</u>

Kostnader

Tryckningskostnader och honorar	81 898:93
Diverse utgifter, porto etc	<u>5 203:80</u>
	<u>Kronor 87 102:73</u>

Balansräkning den 31 december 1984

Tillgångar

Handelsbanken, kapitalsamlingsräkning	31 924:10
Handelsbanken kapitalräkning	1 006:20
Postgiro	5 217:45
Kassa	573:90
Tidskriften RIG	1:—
	<u>Kronor 38 722:65</u>

Skulder

Ledamöters Fond	5 500:—
Nordiska museet	2 566:10
Obetald tryckningsfaktura	24 622:—
Balanserat över- skott	13 081:26
./. balanserat underskott	7 046:71
	<u>6 034:55</u>
	<u>Kronor 38 722:65</u>

Stockholm den 13 september 1985

Gunnar Petri

Eivor Andersson

Hans Medelius

Nya böcker från **NORDISKA MUSEET**

Arbetarkultur och kultiverade arbetare

En studie av arbetarrörelsens musik

av *Stefan Bohman*

Nordiska museets Handlingar nr 103

Pris exkl. moms 150:—.

Hur skaffar sig en ny samhällsklass kulturella uttrycksformer? Har svenska arbetare skapat t.ex. musik utifrån egna erfarenheter eller har de framför allt övertagit former och värden från samhällets härskande, dominanta kultur? Vad kan egentligen sägas vara arbetarnas egen kultur och vad är bara försök från andra att göra dem "kultiverade"?

Dessa grundläggande frågor diskuteras i *Arbetarkultur och kultiverade arbetare* med musik som exempel. Man får läsa om bl. a. musikbevakningen i arbetarrörelsens press, om sångböckerna, körsången i arbetarrörelsen och om tillkomsten av lokala kampsånger.

Damastduktyg

och verksamheten vid Vadstena fabrik 1753—1843

av *Ann-Sofi Topelius*

Nordiska museets Handlingar nr 104.

Pris exkl. moms 190:—.

Utgångspunkten i avhandlingen är föremålsintresset och den etnologiska forskningstradition, som söker belysa ett föremålsbestånd och dess användning. Syftet är att visa att form och mönster påverkas av bruksfunktionen och av tekniska, sociala och ekonomiska faktorer.

Aven en lokalhistorisk studie över Vadstena fabrik ingår.

Priserna exkl moms.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen

115 21 Stockholm

tel 08/22 41 20

Ny bok från

NORDISKA MUSEET

**JEANS
och jeanskultur**

av *Inga Wintzell*

Pris exkl. moms 100:–.

1970-talet kommer att gå till historien som jeans-decenniet framför andra. Utbudet av jeans var enormt – ca 200 olika märken – marknadsföringen massiv, modesvängningarna täta och reaktionerna kraftiga både för och emot. Men från början var jeans uteslutande ett arbetsplagg, till lands och inte minst till sjöss. Om utvecklingen från världens första jeans tillkomna i San Francisco i mitten av 1800-talet och fram till det modeplagg de är idag handlar denna bok. Ett stycke nutidshistoria med rötter i industrialismens barndom.

Genom bokhandeln eller direkt från

NORDISKA MUSEET

Bokförmedlingen
115 21 Stockholm
Tel 08/22 41 20